

KORNAI JÁNOS

Bevezetés a Központosítás és piaci reform című kötethez

Az alábbi írás Kornai János életműsorozata közeljövőben megjelenő harmadik kötetének bevezetője alapján készült. (A sorozat első kötete, A hiány és második kötete, A szocialista rendszer 2012-ben jelent meg.) Ritkán fordul elő, hogy életművét rendszerezve, egy szerző maga veszi tételesen sorra írásait, tárja fel az írások megszületésének körülményeit, és elemzi őket több évtized távlatából. Kornai János életműsorozatának összeállításakor erre a rendkívüli feladatra vállalkozott. A kötetben megjelenő 22 íráshoz fűzött gondolatainak közlésekor mai szemmel veszi górcső alá az egy kivételével a rendszerváltás előtt írt cikkeit, valamint 1956-ban írott első könyvét, A túlzott központosítást. Az írásokat rendszerező bevezető a központosításra és a piaci reformra összpontosítja a figyelmet – e témakörrel kapcsolatban meggyőződött, hogy korai még csupán a közgazdaságtani elmélettörténet fejezeteként számon tartani. A kötetben megjelenő írások egy része közvetlenül kapcsolódik a magyar gazdaság tapasztalataihoz, másik része pedig elméleti jellegű. Ennek megfelelően az itt közölt bevezetés is foglalkozik mind a magyar gazdaságtörténet máig is figyelemre méltó és tanulságos gyakorlati problémáival, mind pedig a szocializmust és a kapitalizmust, a centralizált és decentralizált formákat összehasonlító általános elméletekkel.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: D00, D4, P1, P2, P51.

Ez a kötet sok kisebb műből tevődik össze: egy rövid könyvet, számos folyóiratcikket és könyvrészletet foglal magában. Sok mindenben különböznek egymástól ezek az írások, többek között keletkezésük időpontjában. Sokféle „műfajban” íródtak: van közöttük csupán az érvelés erejével hatni kívánó esszé, van sok adattal, táblázattal, grafikonnal alátámasztott fejtegetés, és van matematikai modell felhasználásával végzett absztrakt elemzés. Ami közös bennük, az a vizsgálat *témája*. A kötet címének megfogalmazásakor tömörségre kellett törekedni és arra, hogy a cím kifejező ereje megragadja az olvasót. E két jelenségre, a „központosításra” és a „piaci reformra” összpontosít a kötet, így a címválasztás jól indokolható. Ám ebben az írásban lehetőség nyílik arra, hogy pontosabban és teljesebben írjam le a kötet témáját.

A kötet témája

Ha figyelmen kívül hagynám a tömörség követelményét, akkor a kötet témáját a következőképpen foglalnám össze: *Alternatív gazdasági mechanizmusok – magyar tapasztalatok és elméleti vizsgálatok*. Ez a hosszú cím is nehezen állna meg a saját lábán, hiszen korántsem magától értetődő az olvasó számára, hogy mit nevezünk „gazdasági mechanizmusnak”.

A „gazdasági mechanizmus” kifejezés sokféleképpen értelmezhető. A kötet abban az értelemben használja, ahogyan azt Magyarországon az 1950-es évek közepétől kezdve évtizeden át a szocialista gazdaság működésének bírálatával és reformjával kapcsolatos vitákban részt vevő közgazdászok tették. Hasonló kérdésekről vitatkoztak más szocialista országokban is Kelet-Európában, a Szovjetunióban és Kínában, de tudomásom szerint a „gazdasági mechanizmus” kifejezés Magyarországon került be először a közgazdászok szótárába, és itt használták a legtöbbet. A kifejezést átvette a politikai szféra és a kormányzat is.¹ Miközben e viták idején a kifejezés nem igényelt magyarázatot, a későbbi nemzedékek, a mai olvasók jó része számára már nem magától értetődő az értelmezése. Tömör definíciót nem tudok adni; ehhez túlságosan elmosódottak a fogalom által lefedett jelenség-halmaz határai. Ehelyett a mai olvasó számára érthető nyelven leírok olyan jelenségeket, amelyek bizonyára beletartoznak ebbe a halmazba:

- a gazdaságra gyakorolt állami befolyás eszközeinek együttese;
- a gazdaság működését befolyásoló intézmények és azok egymáshoz való kapcsolódásainak struktúrája;
- az információs struktúra: milyen információk áramlanak, honnét hová, és milyen hatásokat váltanak ki;
- a gazdaságban működő egyének és szervezetek ösztönzői; ki határozza meg az ösztönzőket, azok milyen hatásokat váltanak ki;
- az egyének és szervezetek szelekcióját végző eljárások;
- koordinációs, alkalmazkodási és szabályozási folyamatok.

Széles körben vált ismertté az 1968. évi magyarországi reformot előkészítő és követő években az „új gazdasági mechanizmus” elnevezés. A külföldi szovjetológusok és Kelet-Európa-szakértők *New Economic Mechanism* néven – NEM rövidítéssel – emlegették a magyarországi változást. Ám nem lenne helyes a „gazdasági mechanizmus” kifejezést használók körére korlátoznunk a nyugati diskurzus leírását. Az akadémiai világban, az egyetemek közgazdasági fakultásaiban külön csoportot képeztek azok a kutatók, akik rendszerek összehasonlításával foglalkoztak, illetve a

¹ A gazdasági mechanizmusról szóló magyarországi vitákról összefoglaló áttekintést ad Szamuely–Csaba [1998] és Kovács [1990], [2002]. Szamuely feltételezi, hogy a „gazdasági mechanizmus” kifejezést a Nagy Imre-kormány számára dolgozó szakértők (Fekete Ferenc, Kopátsy Sándor és Móré András) használták első ízben egy gazdaságpolitikai programtervezetben 1954 vége felé (Szamuely–Csaba [1998] 31. o.). A vita első kibontakozása idején bátorság kellett ahhoz, hogy valaki azon gondolkozzék – és még több bátorság ahhoz, hogy le írja –, hogy a szocialista rendszer más gazdasági mechanizmussal is működtethető, nem csak azzal, ami történetesen akkor koordinálta a gazdasági folyamatokat.

Szovjetunió, Kína és más szocialista országok tanulmányozására specializálódtak. Ugyanazok a kérdések, amelyeket ez a kötet felvet, őket is foglalkoztatták; beszámoltak a vasfüggönytől keletre folytatott eszmei küzdelmekről, és kifejtették saját szempontjaikat a vitatott kérdésekben. Függetlenül attól, hogy hol élt a vitában részt vevő kutató, a vita itt a kommunista pártok által uralt társadalomról és gazdaságról, a szocialista rendszerről folyt.

Teljesen eltérő szakmai közegből és más tényezők hatására fejlődött ki az Egyesült Államokban, majd talált más nyugati országokban követőkre egy fontos közgazdasági kutatási program, amely a *mechanism design*, a „mechanizmustervezés” nevet viseli. A szóhasználatnak ez az átfedése készlet – a jelentős eltérések ellenére – az irányzat megemlézésére. (A vasfüggönytől nyugatra egyébként nem volt szokásos „gazdasági mechanizmusról” beszélni.) A „mechanizmustervezés” úttörői az *elméleti közgazdászok* soraiból kerültek ki. És itt „elméleti kutatón” (*theorist*) azt kell érteni, akit például a tipikus amerikai közgazdasági tanszéken így neveznek, azaz olyan kutatót, aki valamely matematikai modell világán belül érvényes elméleti tételket fogalmaz meg, és azok logikailag helytálló voltát matematikai eszközökkel bizonyítja. A „mechanizmustervezés” irányzat úttörő tudósát, Leonid Hurwiczt és két további kiemelkedő képviselőjét, Eric Maskint és Roger B. Myersont 2007-ben Nobel-díjjal tüntették ki. *Maskin* [2007] Nobel-előadásában a következőképpen foglalta össze a kutatási program feladatát:

„Az elméleti vizsgálatok nagy része, természetesen, *létező* intézmények gazdasági és társadalmi hatását vizsgálja. Az elméleti kutató meg akarja magyarázni vagy előre becsülni azokat a gazdasági vagy társadalmi eredményeket, amelyeket ezek az intézmények hoznak létre. A mechanizmustervezés elmélete megfordítja a kutatás irányát. Adva van a kívánatos eredmény vagy *társadalmi cél*. Utána feltesszük a kérdést: kialakítható-e alkalmas intézmény (mechanizmus) ennek a célnak az elérésére...”

Tulajdonképpen igen szoros a rokonság a kétféle kutatási program kérdésfeltevése között. Mindkét kutatási irányzat arra próbál felelni: hogyan kellene alakítani a „játékszabályokat” ahhoz, hogy meghatározott társadalmi-gazdasági célok megvalósuljanak. Ám ha a kérdésfeltevés a kutatás témája tekintetében szinte teljes egészében át is fedi egymást, a különbségek más tekintetben mélyrehatóak. Mi, a mechanizmuskutatás „keleti” áramlatának művelői tisztelettel figyelhetjük a nyugati kollégák vizsgálatainak egzaktságát, éles definícióit, állításaik szigorú bizonyításait. Nem vádolhatók azzal, hogy behúzódnak a tiszta elmélet elefántcsonttoronyába, hiszen tételeiket gyakorlati célokra kínálják fel. Ha szórványosan is, de alkalmazzák őket a gyakorlatban, például árverések korrekt szabályainak kidolgozására. Ám ehhez hozzá kell tennünk: a precizitásnak ára van. Eddig inkább csak eléggé szűk problémák gyakorlati megoldásához lehetett kézzelfoghatóan alkalmazni ennek az izgalmas kutatási irányzatnak az eredményeit.² Többnyire olyan kérdések vizsgálá-

² Leonid Hurwicz kutatási eredményeire nem illik ez a jellemzés. Hurwiczt mindig izgatták a nagy és átfogó kérdések, a „nagy rendszerek” (kapitalizmus és szocializmus, decentralizáció és centralizáció) összehasonlítása. Pályafutásának kezdetén Oscar Lange tanársegédje volt; így volt kitől elsajátítania ezt a fajta átfogó kérdésfeltevést. Hurwicz munkásságának egyes vonatkozásaira még visszatérek ebben a bevezetőben és a kötet egyes fejezeteiben. Hozzáteszem: Hurwicz nem áll teljesen egyedül a

tára szorítottak, amelyekről tudták, hogy jól modellezhetők a rendelkezésre álló matematikai apparátussal, elsősorban a játékelmélettel.³

A szocialista országokban és különösen a Magyarországon folyó „keleti” diskurzus – legjobb pillanataiban – sokkal ambiciózusabb volt; nem riadt vissza nagy, a társadalom és a gazdaság egészét átfogó kérdések felvetésétől és megválaszolásától. A résztvevők bátrabbak voltak, vagy talán vakmerők, mert biztos célzás és biztos találat helyett rendszerint meg kellett elégedniük lazán körvonalazott sejtésekkel, alapos empirikus igazolás helyett illusztratív példákkal. Az alapvető társadalmi átalakítás szükségességét kívánták bemutatni, és nagy átalakításokon gondolkodtak, jobb híján olyasféle szegényesebb kutatási módszerekkel, elemzési eszközökkel, amelyeket tudásuk akkori fokán ismertek voltak előttük, és amelyeket képesek voltak használni.

A gazdasági mechanizmus elemzése fentiekben leírt két kutatási programjának résztvevői, noha érdeklődésükben volt átfedés, jóformán semmit sem tudtak egymásról. Kivételes esetektől eltekintve, nemigen érdekelte az egyik irányzatot, mit is csinál a másik.

Az életműsorozat III. kötetében közölt művek nyilvánvalóan a „keleti” kutatási program megnyilvánulásai, tükrözve annak erősségeit és gyengeségeit. Néhány műben azonban érzékelhetők kapcsolódások a nyugati elméleti mechanizmuskutatásokhoz.

A kötet két része

A tudományos kutató nem törekszik, nem is törekedhet a valóság „teljes” tükrözésére. Ehelyett választania kell, hogy a valóság mely darabját elemzi, mire összpontosítja a figyelmét, és mitől vonatkoztat el. Az absztrakciónak végtelenül sok fokozata és formája van. Az absztrakciós szint tekintetében a III. kötet két részre (Magyar tapasztalatok és Elméleti vizsgálatok) tagolódik.

Az *első rész* szorosan kötődik a *magyar tapasztalathoz*, mégpedig az 1955 és 1990 közötti történelmi időszak magyarországi adottságaihoz. Az olvasók közül bizonyára sokan lesznek, akik a könyv tartalomjegyzékét⁴ átolvasva és az oldalakat lapozgatva, azt mondják majd: ez a kötet „empirikus” része, mivel ebben a részben (és csak itt) vannak statisztikai adatok, táblázatok, grafikonok, itt szólalnak meg a gazdaság szereplői. Az elnevezés azonban nem lenne teljesen pontos. Egyrészt azért nem, mert a második részben is valamennyi anyagot a tapasztalat inspirálta. Másrészt azért nem, mert már az első rész anyagai is túllépnek a tapasztalat pusztá leírásán, és általános megállapításokat tesznek. Mégis, az első rész címe joggal emeli ki a *tapasztalat* szót. Csupa olyan mű található itt, amely közel áll a valósághoz, és annak közvetlen érzékeléséből von le általánosítható tanulságokat.

mechanism design kutatói között, akad más is, akit a „nagy” kérdések foglalkoztattak, noha az irányzat résztvevőinek többségére nézve érvényes a fenti általános jellemzés.

³ A Wikipédia *Mechanizmus design* című – igen szakszerű, magas szakmai színvonalon megírt – szócikke egyszerűen a játékelmélet egyik kiterjesztésének tekinti ezt a kutatási programot.

⁴ Lásd e tanulmány végén a *Függelékben*.

1983-ban jelent meg *Ellentmondások és dilemmák* című tanulmánykötetem, amelynek címlapján egy lombik látható, a lombikon belül pedig Magyarország térképe. Számomra ez az ország adatott meg laboratóriumként. Sok országban jártam, sok országról olvastam, sok külföldi kollégával tanácskoztam, ám saját hazám az, amit a legjobban ismerek. Az itthoni tapasztalatot próbáltam megérteni és feldolgozni – miközben mindig az járt a fejemben: mi az a következtetés, amely nem kizárólag Magyarországra, hanem határainkon túl is érvényes.

Az első rész témaköre nemcsak térben, hanem a történelmi időben is körülhatárolt. És itt vissza kell térnem a kötet borítóján szereplő cím második felére, a „reform” szóra. Egy-egy történelmi időszakban minden politikai irányzat, minden eszmei áramlat, minden szakembercsoport mást ért „reformon”. Még azonos áramlaton belül is változhat az értelmezés a történelmi idő előrehaladásával.

Mit neveztek „reformnak” abban a térségben és abban a történelmi időszakban, amelyben a III. kötet anyagai megjelentek? A vitázók adottnak tekintették a szocialista rendszer politikai struktúráját és tulajdonviszonyait – vagy azért, mert ezt tartották kívánatosnak, vagy azért, mert józanul tudomásul vették, hogy „ez van”, ezek olyan adottságok, amelyeken a belátható jövőben úgyszem lehet változtatni. Több évtizeden át még azok szemében is, akik szívesen látták volna a mélyreható rendszerváltást – s ezen belül az egypártrendszer felváltását parlamenti demokráciával, az állami tulajdon dominanciájának megszüntetését és a magántulajdon széles térhódítását –, a radikális átalakulás csak távoli reménynek tűnt. „Reform” – olyan változtatás, amelyet a szocialista rendszeren belül hajtanak végre. *Reformnak* tekintendő, ha a központosításon és tervutasításokon alapuló gazdasági mechanizmust felváltja egy másik gazdasági mechanizmus, amely legalább részlegesen decentralizálja a gazdasági folyamatok szabályozását. *Reformot* jelent, ha a bürokratikus koordináció visszaszorul, és sokkal nagyobb szerephez jut a piaci koordináció. Ezért szerepel a kötet címében a „reform” szó előtt a „piaci” jelző.

Amikor már nemcsak a gazdasági mechanizmus változik, hanem a politikai struktúrában és a tulajdonviszonyokban is radikális, drámai átalakulás megy végbe, az már – a szavak akkori értelmezése szerint – nem reform, hanem *rendszerváltás*. A drámai fordulat Magyarországon 1989–1990-ben ment végbe. A magyar tapasztalathoz kapcsolódó munkásságom 1990 után is folytatódott, de mint a sorozat szerkesztője ezen a ponton jelöltem ki a III. kötet határállomását. A rendszerváltás keretében is változott és továbbra is változni fog a gazdasági mechanizmus, ám az elmúlt húsz év változásaival foglalkozó munkáim más kötetekbe kerülnek majd.

Ez alól egy kivételt tettem. Az első rész végén közlöm, az 1995 és 1990 közötti viták húszéves késleltetésű visszhangjaként, a 2012-ben megjelent *Központosítás és kapitalista piacgazdaság* című írásomat.

A kötet *második részének* címe: *Elméleti vizsgálatok*. Ebben található matematikai apparátussal végzett elemzések, ám ide soroltam olyan műveket is, amelyekben nincsenek matematikai formulák, nyelvezetük mindvégig „próza”.

Nem csatlakozom azokhoz, akik ajkbiggyesztve utasítják el a matematikai közgazdaságtant, ilyesféle jelzőkkel: „túl absztrakt”, „steril”. Sokszor a „savanyú a szőlő” önvigasztalás rejlik a fölényes elutasítás mögött. „Én nem értem meg, ezért bizonyára ostobaság...”

Azok közé a közgazdászok közé tartozom, akik nem tanultak elegendő matematikát ahhoz, hogy saját erőből képesek legyenek bonyolult matematikai modelleket szerkeszteni és tételeket a matematikában szokásos módon bizonyítani. Ezért pályafutásom során nem is egyszer kiváló matematikusokkal szövetkeztem, és velük együttműködve vizsgáltunk matematikai apparátus segítségével olyan problémákat, amelyeket *közgazdasági-társadalomtudományi szempontból* fontosnak és intellektuálisan izgalmasnak éreztünk.

Nem csatlakozom azokhoz sem, akik az „elmélet” rangját kizárólag azoknak a műveknek adják meg, amelyek matematikai eszközöket használnak. Sajátos „arisztokratizmus” uralkodik számos nyugati egyetem közgazdasági karán: azt és csak azt a közgazdászt nevezik „teoretikusnak”, aki matematikai eszközöket használ. Ezt a rangot akkor is megkapja, ha az impozáns technikai eszközökkel lapos közhelyeket, magától értetődő kijelentéseket „bizonyít”.

A tudomány története számos példával igazolja: az absztrakció foka, az érvényesség széles körű általánossága, a definíciók élessége, az állítás igaz volta melletti érvelés logikai szigora emel egy kijelentést az „elmélet” rangjára – nem pedig az, hogy hány matematikai képlet van benne. Darwin elméletet alkotott, akkor is, ha állításait kizárólag a természetes nyelv szavaival adta elő.⁵

A fenti gondolatmenet alapján indokoltnak tartom, hogy a második, tehát az elméleti részben közöljem több „verbális” tanulmányomat. Az absztrakció és az általánosítás magasabb foka könnyen felismerhető többek között abban is, hogy a második részben közölt tanulmányok nem kötődnek valamely országhoz (például Magyarországhoz), hanem országhatárokon átnyúló jelenségeket elemeznek. Olyasféle képződményeket, struktúrákat, jelenségeket vizsgálunk itt – egy-egy ország sajátosságaitól elvonatkoztatva –, mint a centralizált vagy a decentralizált koordináció, az állami vagy magántulajdonban lévő vállalat, a kapitalista vagy a szocialista rendszer. Ennek megfelelően az állításokból és az érvelésekből levonható következtetések is a széles körű érvényesség igényével lépnek fel.

Néhány eligazítás

A kötet 22 fejezetből áll. Tulajdonképpen idézőjelbe kellene tenni a fejezet szót, mert a 22 anyag között van egész könyv, van valamely kötetből kiemelt fejezet, függelék vagy irodalomjegyzék, folyóiratban megjelent tanulmány vagy napilapcikk.

Az első részen belül az egyes írások – vagy a néhány anyagból álló, egymással logikai kapcsolatban álló, összetartozó írások csoportjai – az első megjelenés időpontjának sorrendjében követik egymást. Az időrendi sorrend előlről kezdődik majd a kötet második részében. Arra számítok, hogy a legtöbb olvasó pillanatnyi érdeklődésétől vezettetve a kötetből kiragadja majd az egyik vagy a másik írást. Ha azonban lesz,

⁵ Más kérdés, hogy miután Darwin megalkotta elméletét, azt később más kutatók átfogalmazhatták a matematika nyelvére is. Napjainkban sokféle formában modellezik a darwini evolúciós elméletet és annak továbbfejlesztett változatait. Hasonló a különböző formanyelvek és elemzési apparátusok alkalmazásának időbeli sorrendje számos más fontos tudományos felfedezés történetében.

aki végigolvassa, vagy akár csak végiglapozza az egész kötetet, az előtt kirajzolódnak szellemi életutam fontos állomásai; képet kap a gondolkodásomban és szemléletmódban végbemenő változásokról és szakmai fejlődésemről. Ezen túlmenően is sok mindent megtudhat a gondolkodásomat befolyásoló körülményekről, a magyar társadalomban végbemenő politikai és gazdasági változásokról. Hasonló benyomásokat szerezhetek önéletrajzom, A gondolat erejével olvasói (*Kornai* [2005]). Ők is két párhuzamos történetet ismertek meg: egy magyar kutató közgazdász intellektuális pályafutását – és a magyarországi és nemzetközi környezet történelmét, amely formálta, ösztönözte és behatárolta ezt az egyéni sorsot. Az önéletrajzban önálló fejezetek foglalkoznak olyan munkáimmal, amelyeket itt most teljes egészükben újra az olvasó kezébe adunk. Ezért a tevékenységem iránt különleges figyelmet tanúsító olvasónak azt ajánlanám, hogy amikor a III. kötet egyik-másik írását olvassa, vegye kézbe és fussa át az önéletrajz idevágó részét is. (A következőkben egy-két helyen meg is adom az oldalszám szerinti hivatkozást.) Ám erre a különleges figyelemre csak kivételes esetekben számíthatok. Ezért inkább vállalom az ismétlés okozta terhelést, és e bevezető folytatásában újra leírok olyan megjegyzéseket is, amelyek az önéletrajzban is megtalálhatók.

Megjegyzések a III. kötet fejezeteihez

A Bevezetés most következő része a III. kötet fejezetei szerint tagolódik. Ne várjon az olvasó tartalmi kivonatokat, olyasféle „absztraktokat”, amelyek a folyóiratcikkek elején találhatóak! Csupán széljegyzeteket fűzök mindegyik íráshoz; hol a szöveg keletkezésének történetét mondom el, hol egy ma is időszerű gondolatot emelek ki, hol a mai fejemmel teszek tartalmi észrevételeket az egykor elmondottakhoz.

Első rész. Magyar tapasztalatok

1. A GAZDASÁGI VEZETÉS TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁSA. KRITIKAI ELEMZÉS KÖNYVNYŰIPARI TAPASZTALATOK ALAPJÁN (*Kornai* [1957]) • A könyv alapjául szolgáló kutatást az 1955–1956-os időszakban végeztem el; a tanulmányt kandidátusi disszertációként 1956 nyarán nyújtottam be.⁶ Ekkor már sűrű viharfelhők gyülekeztek a magyar politikai élet egén. Kandidátusi disszertációk nyilvános vitáján rendszerint néhány tucat ember jelent meg; a jelölt rokonai és közeli barátai, a kollégák szűk köre. Ez alkalommal azonban valóságos tömeg, talán kétszáznál is többen gyűltek össze, mert elterjedt a hír, hogy a dolgozatnak politikai töltése van, és a fennálló gazdasági rend éles kritikáját tartalmazza.

Az akkor kötelezően előírt „politikai gazdaságtan” szellemében készült írások összemosták a valóság hű leírására hivatott pozitív vizsgálatot és a valóság megvál-

⁶ A fiatalabb nemzedék számára, amely már nem ismeri az egykori tudományos fokozatokat, érdemes megemlíteni, hogy a „tudományok kandidátusa” körülbelül a mai PhD-fokozat rangját viselte; többnyire az akadémiai pályafutás kezdetén álló kutatóknak ítélték oda különböző vizsgák és egy könyvterjedelmű kandidátusi disszertáció nyilvános megvédése után.

toztatására irányuló normatív ajánlásokat. A szerzők megpróbálták megfogalmazni maguknak, hogyan működne a gazdaság, ha minden az ő eszményeik szerint menne végbe, és a *kívánatos* működés általuk hajtott tulajdonságait kinevezték „törvénynek”. Ennek a logikai csavarnak a produktuma volt például a „tervszerű, arányos fejlődés törvénye”, amelyet a Sztálin által sugalmazott és kanonizált tankönyv a szocialista rendszer egyik legfontosabb törvényének kiáltott ki. Ebbe az intellektuális közegbe robbant be a *Túlzott központosítás*, homlokegyenest más irányból induló megközelítéssel. Azt az – agymosásostól megkímélt kutatók számára magától értetődő – feladatot tűzte maga elé: nézzük meg, hogy *mi van* a valóságos gyakorlatban.

A III. kötet és az 55 évvel ezelőtt írt első könyvem címe ugyanazt a jelenséget helyezi előtérbe: a *központosítást*. A gazdasági mechanizmus központi építőeleme a *tervutasítás*. A *központi* utasítások teljesítését ösztönzőkkel, jutalmakkal és büntetésekkel próbálják kikényszeríteni. A *Túlzott központosítás* talán leginkább figyelemreméltó fejezetének címe: A *tervutasítások és az ösztönzők* együttes hatására fellépő néhány hasznos és káros tendencia (Kornai [1957] 104. o.). A „tendencia” fogalma a pozitív elemzés körébe tartozik. Adva vannak meghatározott tényezők (tervutasítások, ösztönzők), és ezek hatására véletlen ingadozások közepette kialakul egy megfigyelhető, sok esetben számszerűen is igazolható szabályosság. Mint a föld az égtől, olyan távol áll a „tendencia” szó itt használt értelmezése és a használatát szorgalmazó kutatói szemlélet attól a propagandisztikus célzatú fogalomtól, amit a „polgárd” művelői akkor „törvénynek” neveztek.

Felidézek néhányat a *Túlzott központosításban* tárgyalt tendenciák közül, mégpedig azokat, amelyek közeli és távoli rokonai megtalálhatók mai világunk működési szabályosságai között is.

A szocialista vállalat vezetése „fetisizálta” azt a tervmutatószámot, amelyet az anyagi ösztönzés és a hivatalos propaganda a legfontosabbnak kiáltott ki.⁷ Az 1955–1956-os években a „teljes termelési érték” mutatószáma töltötte be ezt a szerepet; ezt kellett 100 százalékig teljesíteni, sőt lehetőleg kissé túl is teljesíteni – a szó szoros értelemben *minden áron*. A vállalat inkább vállalta a költségek növekedését, a minőség romlását, a vevő elégedetlenségét, de „hozta” a tervet.

Azóta sem vesztett időszerűségéből ez a megfigyelés. Az erőltetett növekedés – a növekedési ráta fetisizálása – közismert jelenség volt, ennek rendelték alá a harmonikus növekedés más követelményeit.

Nicolae Ceaușescu, a román kommunista diktátor szemében az ország külföldi adóssága volt a fetisizált mutatószám; mindent annak rendelt alá, hogy az adósságot csökkentse. A román néppel fizettette meg az adósságcsökkentés hajszolásának árát: ebben az energiában gazdag országban gyakran szakították meg az áramszolgáltatást, súlyos élelmiszerhiány gyötörte az embereket.

Napjaink Európájában a fetisizált mutatószám a GDP százalékában kifejezett állami költségvetési deficit. A nemzetközi szervezetek, a nemzeti kormányok, a média és a politikai közbeszéd egyoldalúan ezt a mutatót helyezi a figyelem középpontjába.

⁷ Könyvem elméleti előzményként Erdős Péter cikkére hivatkozott (Erdős [1956]).

Súlyos károkat okoz egyetlen mutatószám fetiszizálása – félreorientálja a gazdasági vezetést minden szinten, felemássá teszi intézkedéseiket, torz tájékoztatást ad a közvéleménynek. Egy ország gazdasági helyzete legalább annyira összetett jelenség, mint például egy kórház betegeinek egészségi állapota. Tudjuk, hogy az emberi szervezet működésének igen fontos mutatószáma a pulzusszám; baj esetén az orvos egyik első akciója, hogy megméri a beteg pulzusát. De ki volna le bármilyen értelmes következtetést egy jelentésből, amely azt közli, hogy az *A* kórházban hárommal magasabb a betegek átlagos pulzusszáma, mint a *B* kórházban? Magyarország esetében a költségvetési deficit/GDP hányados fél százalékponttal való csökkenése lehet annak a jele, hogy egészségesen növekedett a termelés hatékonysága. De jelezheti azt is, hogy felhalmozott vagyont pumpáltak át az állami költségvetés folyó kiadásainak fedezésére.

Egy másik, a *Túlzott központosításban* elemzett káros tendencia a tervszámok körüli alkudozás és az ehhez kapcsolódó információtorzítás. A vállalatnak az az érdeke, hogy laza tervszámokat kapjon, mert azokat könnyebb teljesíteni. Érdemes „sírnia”, hogy korábban is túl volt feszítve a terv, nincsen reális lehetőség a teljesítmény javítására, holott tudja, hogy ez nem igaz. Ám a felettesek sem ostobák, belekalkulálják saját számításaikba, hogy az alárendelt információközlő hamis jelentést ad a tényleges lehetőségeiről.

Ma is időszerű a probléma minden centralizált, hierarchikus szervezetben, amelyben alkudozás folyik a fölrendelt és az alárendelt szervezet vezetői között. Ha a felettes feladatot ad ki, akkor annak csökkentésére törekszik a beosztott, ha a felettes erőforrást allokál, akkor annak megszerzésére törekszik a beosztott – és ennek megfelelően választja az információtorzítás előjelét.⁸

A könyv bemutatja: a szocialista vállalat vezetése tendenciózusan feláldozza a jövőbeli fejlődés számos kedvező lehetőségét annak kedvéért, hogy pillanatnyilag kedvezőbb színben mutatkozzék a felsőbb szervek előtt. A „ma és a holnap konfliktusában” újra és újra a ma győz. Ez meghökkentő volt azok számára, akik őszintén hittek a szocializmus felsőbbrendűségében. Az akkori hivatalos ideológia szerint a kapitalista önző és rövidlátó, az adott pillanat maximális profitjáért kész feláldozni a jövőt. Kiábrándító volt azt tapasztalni, hogy a jelenség nem szűnik meg a magántulajdon és a profitérdekeltség kiküszöbölése után sem.

Két évtizeddel ezelőtt Magyarország visszatért a kapitalista rendszerhez. Nem csodálkozhatunk azon, hogy számos vállalat hasonló módon igyekszik helyzetét stabilizálni. Ráadásul a „jóléti közgazdaságtan” jóindulatú tanácsai is az állami fellépés erősítését sürgetik. Elszomorító azt tapasztalnunk, hogy a kormányzat nemhogy nem fékezi, inkább még fel is erősíti ezt a káros tendenciát, és számos olyan változtatást vezet be az adózásban, a nyugdíjrendszerben, az egészségügyben és az oktatásban, amely pillanatnyi gondokat enyhít a jövőendő tartós fejlődés rovására.

A könyvben feltárt egyik-másik káros tendenciáról szó volt a korabeli magyar szakirodalomban. Munkám elsősorban azzal járult hozzá a vitákhoz, hogy ki-

⁸ Karinthy Frigyes ismert figurája, Dr. Ugyanaz betegségeket szimulál, amikor a katonai sorozás vizsgálata folyik, és tökéletes egészségével henceg, amikor a magánbiztosító orvosa előtt jelenik meg.

emelte *együttes* megjelenésüket és hangsúlyozta tendenciaszerű érvényesülésüket. Rámutatott, hogy ezek csak akkor szüntethetők meg vagy enyhíthetők, ha az őket generáló körülmények *együttesét*, vagyis magát a gazdasági mechanizmust változtatjuk meg. Akkor még nem használtam a „rendszerparadigma” kifejezést, de fél évszázaddal később újraolvasva akkori írásomat, nyilvánvaló lett számomra, hogy már formálódott, félig-meddig már kialakult bennem az a szemléletmód, amely messzemenően jellemezte későbbi munkásságomat is.

Ehhez hozzá kell tennem: amikor 1955–1956-ban a *Túlzott központosítást* írtam, meg voltam győződve arról, hogy a szocialista rendszer politikai struktúrájának és tulajdonviszonyainak módosítása nélkül, a rendszer alapjait fenntartva, pusztán a gazdasági mechanizmus mélyreható átalakításával ki lehet küszöbölni a nagy bajokat. A könyv túlnyomó része pozitív leírást és elemzést tartalmaz, nem vázol fel részletes reformprogramot. A befejező oldalak optimista kicsengésűek. Bíraltam a nem eléggé átfogó, felületes korrekciós intézkedéseket. „Egységes és átfogó reformra van szükség!” A reformért folytatott munka meghozza gyümölcsseit. „Eredménnyel végződik, mert olyan feladatról van szó, amelyet megérlelt az idő, visszavonhatatlanul napirendre tűzött maga a gazdasági fejlődés.” (*Kornai* [1957] 203. o.)

Egy későbbi írásban megrajzoltam a „naiv reformer” arcképét (*Kornai* [1987]). Ott is első példaként 1955–1956-os önmagamat mutattam be. (A későbbiek között említettem a magyar, lengyel és szovjet „reformközgazdászokat”, és időrendben utolsóként Gorbacsovot, a világtörténelmi fordulatot végrehajtó nagy „naiv reformert”.) Tudományos pályafutásom „naiv reformeri” szakaszának fő terméke a III. kötetben újra publikált *Túlzott központosítás*.

2. A GAZDASÁGI VEZETÉS TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁSA – ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ (1990) • A második kiadás 33 évvel az első kiadás után jelent meg, és a fentieknél részletesebben tájékoztatja az olvasót a könyv alapjául szolgáló kutatás előzményeiről és körülményeiről. Itt most csak azt a néhány mondatot kommentálom, amely a kutatás módszereiről szól. Amikor a könyv készült, szinte semmit sem tudtam arról, hogyan gyűjt anyagot egy akadémiai kutató. Korábbi újságírói tapasztalatomat használtam fel, továbbá tudtam egyet-mást a két világháború között tevékenykedő, akkor „falukutatóknak” nevezett magyar szociológusok és írók munkájáról. Amellett, hogy megszereztem és elemeztem a vizsgált területre vonatkozó számszerű adatokat, fő forrásom a gazdasági szereplőkkel folytatott beszélgetés volt. Őket faggattam négyszemközt és csoportosan: hogyan megy végbe a vállalati tervek készítése, miképpen tárgyalnak a felettes hatóságokkal, milyen erkölcsi és anyagi ösztönzők hatnak rájuk. Hasonló beszélgetéseket folytattam az illetékes minisztériumnak és az Országos Tervhivatalnak azokkal a munkatársaival, akik a vállalati vezetőkkel tartották a kapcsolatokat. Ösztönösen ráéreztem a valójában teljesen magától értetődő gondolatra: az emberek fejében lezajló mentális folyamatokról és az emberek közötti viszonylatokról a legtöbb információval a résztvevők rendelkeznek, csak azt kell elérni, hogy őszintén beszéljenek.

Ma már persze tudom, hogy ennek is kialakult módszertana van, főként a szociológusok, antropológusok, etnográfusok körében. Vannak – bár elég kevesen – a

közgazdászok között is, akik erre specializálódtak.⁹ A mi szakmánk könyvtárnyi irodalmat produkált az áralakulásról, de csak 10-20 éveként egyszer támad kedve egy-egy kutatónak vagy kutatócsoportnak, hogy személyesen megkérdezze az árakat valóban kialakító nagyvállalatok ezzel foglalkozó döntéshozói: tulajdonképpen miképpen megy végbe ez a folyamat. Ilyenkor valóságos szellemi izgalmat kelt a tényleges árképzési folyamat összehasonlítása azzal, ahogyan annak az elmélet szerint végbe kellene mennie (lásd például *Blinder és szerzőtársai* [1998]).

A magyar közgazdaság-tudomány és gazdaságszociológia büszke lehet arra, hogy évtizedek óta tevékenykedik egy kutatási áramlat, amelynek metodikájában kulcsfontosságú szerepet játszanak az „élő”, közvetlen megfigyelés, valamint a mélyreható, személyes kikérdezés „etnográfiai” módszerei és az esettanulmányok. Olyan nevek fémjelzik az iskolát, mint a régebbi nemzedékben Tardos Márton és Kemény István, a jelenleg is aktívak között pedig Laki Mihály, Szalai Júlia és Juhász Pál (*Laki* [2011] 7–11. o.).

3. A GAZDASÁGI VEZETÉS TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁSA – ADALÉKOK A KÖNYV TÖRTÉNETÉHEZ ÉS UTÓÉLETÉHEZ (1990) • A könyveknek megvan a maguk sorsa, tartja a latin közmondás. A *Túlzott központosítás* sorsa eléggé hányatott volt, amint az a második kiadás függelékéből is megtudható. Először nagy árat fizettem a megírásáért és megjelentetéséért: kitettek akadémiai állásomból, az „ellenforradalom” (értsd 1956-os forradalom) ideológiai szálláscsinálójának bélyegeztek a kommunista párt sajtójában, ami hivatalosan kitett az üldöztetés veszélyeinek. Igen, de ugyanez a könyv megbecsülést szerzett nekem honfitársaim között, és a kicsempészett kézirat alapján Oxfordban kiadott angol fordítás sok nyugati kolléga figyelmét a munkásságom felé fordította. Ellenségeket és barátokat szereztem.

4. HATÉKONYSÁG ÉS SZOCIALISTA ERKÖLC (Kornai [1980]) • Felhívom az olvasó figyelmét az évszámokra. A III. kötet első részében – amely a gazdasági mechanizmussal kapcsolatos *magyar tapasztalatokkal* foglalkozó főbb írásaimat foglalja magában – 23 év szünet van az első írás, a *Túlzott központosítás* és a következő cikk megjelenése között. Nem némultam el, a III. kötet második részében és a sorozat későbbi kötetiben több olyan mű szerepel majd, amely ebben az 1956 és 1980 közötti időszakban készült. Megmaradtam aktív kutatónak, de hallgattam a gazdasági mechanizmus reformjáról. Önéletrajzom részletesen foglalkozik a munkámban végbement fordulatról, de legalább néhány szót itt is szólnom kell erről.

A *Túlzott központosítás* szerzője „naiv reformer” volt. Akkor, 1955–1956-ban még őszintén hittem abban, hogy a rendszer megreformálható oly módon, hogy csak a szűkebb értelemben vett „gazdasági mechanizmust” cseréljük le, és a túlcentralizált

⁹ Nemrég az a szerencse ért, hogy egy tudományos konferencián megismerkedhettem Mitchell Y. Abolafia professzorral, aki évtizedek óta közgazdász-szociológus „etnográfusként” tanulmányozza olyan különös „törzsek” viselkedését, mint például a részvénytőzsde és a kötvénykereskedelem brókerei (ez két egymástól igen különböző törzs!) vagy a központi bankrendszer tisztviselői. Lásd *Abolafia* [2012] előadását és más publikációit. A közvetlen megfigyelés fontos és érdekes következtetésekhez vezette a kutatót.

bürokratikus koordináció szabályozási funkcióinak nagy részét átveszi a decentralizált piaci koordináció. Az 1956-os forradalom szétverése és ezt követően a kegyetlen megtorlás és tisztogatás szétrombolta naiv hitemet. Nem állítom, hogy alighogy november 4-én betörték az országba a szovjet tankok, nekem már november 5-én összeállt a fejemben a rendszeren *belüli* reform megalapozott kritikája. Ami azonnal működésbe lépett, az a kollaborációtól való irtózás. Elzárkóztam attól, hogy részt vegyek a Kádár-kormány által hirtelenjében összerángatott „reformbizottság” munkájában, anyagainak kidolgozásában és vitáikban. Új kutatási terepet kerestem, lehetőleg olyan témákat, amelyeket – személyes üldöztetés közepette, a nehezebbé vált kutatási feltételek mellett is – nyugodtan és tiszta lelkiismerettel folytathattam. A matematikai módszerek közgazdasági alkalmazása felé fordultam. E kutatásaim egy része a gazdasági tervezéshez kapcsolódott, másik része – erősen elvont elméleti síkon – tulajdonképpen mégis a régi, szívemhez közel álló kedves téma, a gazdasági mechanizmus problémáit vizsgálta. Ez utóbbiakra majd a kötet második részét kommentálva térek vissza.

A több mint évtizednyi időszak elég volt ahhoz, hogy kiforrjon az álláspontom a magyar mechanizmusreform ügyében. Két gondolat és velük együtt kétféle érzés járt párhuzamosan a fejemben. Az egyik gondolat és érzés: a reformerek iránti rokonszenv. Ahogy a reform őszinte hívei az 1960-as években újra megjelentek a színen, és aktívan mozgolódnak kezdtek, „drukkoltam” nekik, azt kívánva, hogy tevékenységük minél sikeresebb legyen. A másik gondolatot és érzést a kiábrándultság, a hitetlenség és a bizalmatlanság szavakkal jellemezhetném. Amit javasoltak, és félig-meddig keresztül is vittek, tele volt ellentmondással. Hasznos volt, mert javulást eredményezett sok ember életfeltételeiben, és élénkítette a közgondolkodását. És ugyanakkor ártalmas is volt, mert hamis illúziókat ébresztett.

A III. kötet 4. fejezete (és hasonlóképpen az 5. és 6. fejezete) a gondolkodásomon és érzelmeimen uralkodó kettősséget tükrözi: a reform első eredményeinek elismerése együtt a következetlenség és felemáság bírálataival. Szimpátia és ironia. Biztatás és kétely, sőt egyre nyíltabb borúlátás. „Ez így nem fog menni...” – ilyesféle végkövetkeztetést vonhatott le magában említett írásaim korabeli olvasója.

A hosszú szünet után a *Hatékony és szocialista erkölcs* volt az első írásom, amely ismét „mechanizmustémával” foglalkozott. Közvetítők útján azonnal megérkezett a hivatalos figyelmeztetés: ez bizony káros anyag, jobb lenne, ha megmaradnék a matematikai modellek világában. De nem tetszett a cikk azoknak sem, akik „újbalos” világnézetük diktálta berzenkedéssel tekintettek az 1968-as reform által gerjesztett profitmotívumra, a növekvő egyenlőtlenségre és a piac elterpeszkedésére.

A tanulmány mai olvasója, reményeim szerint, észreveszi majd, hogy az írás üzenete túllép az akkor kijelölt időbeli és térbeli határokon. Nem csak az 1968-ban kialakított magyarországi „új gazdasági mechanizmusról” szól. A politikai spektrum szinte valamennyi színében felléptek (és fellépnek ma is) olyan politikusok és értelmiségi közvélemény-formálók, akik szerint könnyedén összeegyeztethetők egyfelől a gazdasági hatékonyság, másfelől a társadalmi egyenlőség és igazságosság követelményei. Hát nem. Hébe-hóba találhatók olyan rendszabályok, amelyek kedvezők mindkét szempontból, vagy úgy segítik elő az egyik fajta követelmény érvényesü-

lését, hogy legalább ne rontsák a másik fajta követelmény kielégítésének esélyeit. Ez azonban inkább kivételszámba megy. Sokkal gyakoribb a kínos ellentmondás: a hatékonyság javul, de sérelem éri a társadalmi egyenlőséget és igazságot. Vagy megfordítva: az etikai elvek érdekében fogatosított rendszabály csak a hatékonyságra serkentő ösztönzések gyengítése árán valósítható meg.

Írásom nem pusztán ellentmondásokat mutatott ki a kétféle követelményrendszer, a hatékonysági és az etikai posztulátumok között, hanem azt a sejtést sugalmazta, amely szerint *lehetetlen* olyan gazdasági mechanizmust létrehozni, amely hiánytalanul kielégíti mindkét posztulátumegyüttest. Ma is hiányérzetem van: kerestem, de nem találtam olyan matematikus társat, aki segített volna e sejtés egzakt megfogalmazásában és a lehetetlenségi tétel szigorú bizonyításában.

Ennek az írásnak a végén szerepel egy metafora: a történelem nem rendezett be olyan szupermarketet, amelynek polcain a ténylegesen megvalósult politikai-gazdasági-társadalmi rendszerek alkotórészeit külön-külön kínálják. A vevő hiába tologatja a bevásárlókocsit, arra készülve, hogy mindegyik polcra leveszi azt, ami az ízlésének leginkább megfelel: például a szocialista polcra a teljes foglalkoztatottságot, a kapitalista polcra az árubőséget és a gyors technikai fejlődést. Utána ezekből az elemekből összebarkácsolja majd az „optimális rendszert”. Sokszor idézik ezt a hasonlatot, magam is szívesen visszatérek rá előadásaimban. A III. kötet számos további tanulmánya különböző nézőpontokból visszatér a társadalomátalakításnak erre a különlegesen izgató és bonyolult problémájára: mennyire kombinálhatóak egymással, milyen mértékben „keverhetők” az egymástól lényegesen különböző rendszerek és mechanizmusok.

5. A MAGYAR GAZDASÁGI REFORM HELYZETÉRŐL ÉS KILÁTÁSÁIRÓL (*Kornai* [1982]), 6. A MAGYAR REFORMFOLYAMAT. VÍZIÓK, REMÉNYEK ÉS A VALÓSÁG (*Kornai* [1987]) • A két írást együtt tárgyalom, mert mindkettő ugyanazon folyamat dinamikájáról ad egy-egy pillanatképet. Mindkét írás, egymást kölcsönösen kiegészítve, kísérletet tesz a magyarországi reform néhány általános tanulságának levonására. Mindkettő tükrözi a Magyarországon végbemenő reformhoz fűződő viszonyomnak azt a kettőségét, amelyet a Hatékonyság és szocialista erkölcs című tanulmányom kommentárjában írtam le: rokonszenv és biztatás – és ugyanakkor kritika, elhatárolódás, aggodás és borúlátás (*Kornai* [1980]). Az 1987-es cikk címe kifejezésre juttatta, hogy szembesíteni akartam a szocialista rendszer megjavíthatóságába, megreformálhatóságába vetett reményeket a valósággal, a magyar reform tapasztalatával.

A folyamat korabeli elemzői elsősorban azt emelték ki, hogy bebizonyosodott: a gazdaság működőképes maradt azok után, hogy a tervutasításos mechanizmust alapjaiban véve felszámolták. Írásaim is nagy nyomatékkal hangsúlyozták ezt az eredményt, amit azonban néhány további (a reformirodalomban kevésbé hangoztatott) megállapítással egészítettek ki.

Megnőtt az állami vállalat függése a piactól (horizontális függés), ám az utasításos rendszer felszámolása után sem szűnt meg a függés a bürokráciától (vertikális függés). Ezt *kettős függésnek* neveztem. Továbbra is a bürokrácia határozott az olyan

életbevágó ügyekben, mint a piacra való belépés, a piacról való kilépés, a vállalat felső vezetésének kiválasztása, előléptetése és leváltása, számos ár meghatározása, a vállalatoknak nyújtott pénzügyi támogatás és a „testre szabott” adószabályok meghatározása és így tovább. Mai szemmel is érdemes elgondolkodni, hogy mi maradt meg a kettős függés jelenségéből. Nyilvánvalóan erőteljesen érvényesül az állami tulajdonban lévő vállalatoknál, de a nem állami vállalatok számottevő része is nagymértékben függ a kormánytól. Sok vállalatnak az állam a fő megrendelője, az EU-támogatásokhoz kormányzati közvetítéssel lehet hozzájutni, jogszabályokkal vagy alkalmi intézkedésekkel be lehet avatkozni a vállalati ár- és bérpolitikába stb. Az 1970-es években előrelépést jelentett a kettős függés az előző korszakban érvényesülő egyoldalú vertikális függéshez képest. Napjainkban a vertikális függés erősödése visszalépés ahhoz az állapothoz képest, amikor a vállalat elsősorban és mindenekelőtt a piactól függött.

A korabeli reformirodalom elsősorban arra figyelt, mi történik az állami szektorban: valóban nőtt-e az állami vállalatok vezetőinek autonómiája? Írásaim ezzel is foglalkoztak, de a reform fő vívmányának a nem állami szektor részarányának növekedését tekintették. Ez sokféle formában ment végbe. Akkor még szóba sem kerülhetett a korábban köztulajdonú vállalatok nyílt privatizálása. Viszont mind több lett a kis „maszek” cég, erősebb pozíciókat szerzett a mezőgazdaságban a háttáji gazdaság, a termelészövetkezetek ipari és szolgáltatási „melléküzemeket” hoztak létre, a városokban kisszövetkezetek alakultak, mind inkább terjedtek a magántulajdon különböző félig-meddig rejtett formái. Igyekeztem elemezéseimben áttekinteni a figyelmet a *koordinációs mechanizmusok* változásáról egy mélyebb rétegben végbemenő folyamatra, a *tulajdonviszonyok* változására.

Az 1987-es cikk befejezése élesen megfogalmazott kérdést tett fel: „mehet-e egy *szocialista országban* a reformfolyamat sokkal messzebb, mint ameddig Magyarországon eljutott? Vagy a mai Magyarország jelzi többé-kevésbé a reform végső határait?” A cikk egyértelműen azt sugalmazta, hogy szocialista országban, a szocialista rendszeren *belül* lehetetlen további mély változásokat elérni. A *gazdasági mechanizmus reformjának* végéhez értünk.

És valóban, igen rövid időnek kellett csak eltelnie ahhoz, hogy megkezdődjék a *rendszer* változása.

7. JÁTÉKSZABÁLYOK ÉS TÁRSADALMI REALITÁSOK. ÉSZREVÉTELEK LISKA TIBOR VÁLLALKOZÁSKONCEPCIÓJÁHOZ (Kornai [1982b]) • A magyar közgazdászszakma egyik legérdekesebb, legszínesebb személyisége volt Liska Tibor. Kitűnt gondolatainak eredetiségével, szókimondásával, remek vitakészségével. Nem is egy művével járult hozzá az akkori idők közgazdasági gondolkodásához, közülük a „Liska-modell” keltette a legnagyobb feltűnést. Valóságos „szekta” alakult ki Liska Tibor körül, akit guruként tiszteltek, és szomjasan itták szellemes szavait.

Ez a bevezető nem vállalkozhat arra, hogy Liska bonyolult gondolatépítményét elmagyarázza. Aki meg akarná ismerni, kezdje egy friss összefoglalással, amit az apa szellemi hagyatékához hű fia írt (F. Liska [2011]), ebben megtalálhatja a további hivatkozásokat is.

Az 1980-as évek elején Liska vitasorozatot szervezett a közgazdasági egyetemen, amelyben sorra szellemi párbajra hívta ki kollégáit. A III. kötet 7. fejezete az én hozzászólásomat közli. Nemcsak a Liska iránti tisztelet késztetett arra, hogy ezt az írást felvegyem a kötet anyagába, hanem mert kapcsolódik néhány olyan problémámhoz, amelyet az előzőkben már érintettem.

Említettem azt a főképpen amerikai kutatási programot, amelyet mechanizmus-tervezésnek (*mechanism design*) neveztek el. A kutató nem tekinti adottnak a játék szabályait, hanem – meghatározott társadalmi célok szolgálatában – maga kívánja megtervezni az optimális szabályokat. Nos, Liska Tibor mechanizmus-tervező volt a javából! Modelljének világában előírnák, hogyan juthat hozzá az egyén a társadalmi örökség rá jutó részéhez, milyen korlátok között használhatja ezt, ki milyen alapon jogosult elvenni tőle a használat lehetőségét stb. Ezzel a megközelítéssel szálltam vitába. Reális elképzelésnek tartom, hogy amerikai kollégáink egy speciális részletfolyamat (például meghatározott árverési procedúra) racionális szabályrendszerét kidolgozzák és alkalmazásra ajánlják. Azt viszont már akkor is irreálisnak tartottam, hogy egy szellemi műhelyben „kitalálják” a legjobb gazdasági mechanizmust. Az intézmények fejlődése alapján véve evolúciós folyamat. Megjelennek új formák, és a társadalmi gyakorlat vagy befogadja, vagy kirostálja őket. A Liska Tiborral folytatott vitám része egy átfogóbb gondolatsornak, amely a társadalmi struktúrák koherenciáját vagy belső ellentmondásait, a struktúra elemei közötti vonzásokat és tasztításokat elemzi. Ez a gondolatsor a kötet egyik vezérlő motívuma (lásd a III. kötet e fejezete mellett az 1., 4., 6., 9. és 20. fejezetét).

8. AZ EGYÉNI SZABADSÁG ÉS A SZOCIALISTA GAZDASÁG REFORMJA (Kornai [1988]) • A mechanizmusreform magyar hívei rendszerint közgazdasági érvekkel szálltak síkra a változtatások mellett: a piaci koordináció szerepének növelése fokozza a termelés és a kereskedelem hatékonyságát, javítja a lakosság ellátását, erősíti a gazdaság szereplőinek ösztönzését. Elismerve a gazdasági argumentumok jogosságát, ez a tanulmány más szempontból, a politikai filozófia, a *szabadságjogok* nézőpontjából vizsgálja a reformok hatását. 1987-et írunk, Magyarországon még működik a kommunista egypártrendszer. Nem akartam féligazságokkal előhozakodni, inkább kikerültem a politikai választás tárgyalását. Így is felvettem olyan kérdéseket, amelyeket korábban mellőzött a reformokról szóló magyar szakirodalom.

A tanulmány, akárcsak a reformmal foglalkozó korábbi műveim, a pozitív vizsgálatokra helyezte a hangsúlyt. A Magyarországon végbement változások növelték az egyén szabadságát: kiterjesztették a tulajdonhoz, a foglalkozás és a munkahely megválasztásához való jogokat. Tulajdonképpen a krónikus hiány is értelmezhető ebből a szempontból, hiszen a kínálat oldaláról súlyosan korlátozza a vevő szabad választását. Az elmozdulás a piaci koordináció irányába számos területen enyhítette vagy ki is küszöbölte a krónikus hiányt, és ezzel kiterjesztette az egyén szabad választásának hatókörét.

Az egyén szabadságjogainak korlátozásával vagy kiterjesztésével szorosan összefügg az állam szerepe. A totalitáriánus rezsimben „maximális” állam működik,

amely százféle módon beleszól az egyén életébe. A gazdasági reform kétségkívül csökkentette a nyomasztó állami hiperaktivitást. Írásom az állami intervenció további mérséklését ajánlotta, miközben elhatárolódott a minimális állam liberтариánus követelésétől.¹⁰

Néhány szót szólnék a tanulmány keletkezésének körülményeiről. Jacques Drèze, a kiváló belga közgazdász az 1980-as évek eleje táján kezdeményezte egy európai közgazdasági társaság megalapítását. Mindjárt a kezdet kezdetén felkért, vegyek részt az alapítás előkészítésében. Szívesen vállalkoztam a feladatra, mert új lehetőségekkel kecsegtetett az „európai” (értsd: az EU-ba tömörült nyugat-európai országokban) és a „keleti” (értsd: a kommunista országokban) tevékenykedő akadémiai közgazdászok közötti szakadék áthidalásában. A társaság első elnöke Jacques Drèze lett, a következő évben pedig engem választottak elnökké. A III. kötet 8. fejezetében az 1987-ben Koppenhágában tartott elnöki beszédemet közöljük újra.

Amikor a társaság alapításán fáradoztunk, és elnöki beszédemet megtartottam, Magyarország még a Varsói Szerződés és a KGST tagja volt, nem volt szokás nyilvánosan kiállni az európaiság mellett. Később persze mind többen felfedezték magukban az „európaikat” – egészen a közelmúltig. Most újra divatba jön az európai gondolat fitymálása. A magam részéről évtizedekkel ezelőtt is, ma is és holnap is vállalom az európai összetartozás eszméjét.

9. KÖZPONTOSÍTÁS ÉS KAPITALISTA PIACGAZDASÁG (Kornai [2012]) • Ez az írás nincs a helyén. Tulajdonképpen egy későbbi kötetben kellene megjelennie, a rendszerváltás utáni problémákkal foglalkozó művek társaságában. Az elmúlt két évben lezajlott változások feletti keserűség késztetett arra, hogy mégis ebben a kötetben jelentsem meg, mintegy emlékeztetőképpen. Azok a bajok, amelyeket a túlzott központosítás, a parancsgazdaság, a merev hierarchiák, az állam-Leviatán erőszakoskodása idéztek elő, és amelyekről azt hittük, hogy immár csak történelmi emlékek, újra ránk zúdulnak. Érdemes egymáshoz kapcsolódva tanulmányozni a 20–50 év előtti írásokat és ezt a néhány hónappal ezelőtt megjelent cikkét, hogy világosan érzékeljük a régi és a mostani helyzet rokonságát.

A Hatékonyág és szocialista erkölcs című cikk fenti kommentárjában említettem, hogy kutatómunkámat végigkísérte az a probléma, hogy a „rendszeridegen” elemek mennyire férnek össze egymással. Tetszés szerinti arányokban kombinálhatók-e egymással közös harmonikus építménybe a szocialista, illetve a kapitalista rendszerre jellemző „panelek”? A 2012-ben leírt helyzetben újra szembe találjuk magunkat ezzel a megoldhatatlan dilemmával. Itt él kínos kényszerházasságban egyik oldalon a katonai fegyelmet követelő hierarchikus-bürokratikus párt- és állami struktúra, a másik oldalon pedig a dezorganizált, versengő, széttagolt, áttekinthetetlen piac. Ki kit győz le? – kérdezte egykor Vladimir Iljics Lenin.

¹⁰ Már csak azért is érdemes erre felhívnom a figyelmet, mert sok esetben sütik rám – jogtalanul – a „neoliberális” bélyeget. A 7. fejezet egymagában is alkalmas a vád visszautasítására, és még erősebb cáfolat lesz kiolvasható a *Válogatott művek* sorozat későbbi kötetének egyes darabjaiból.

Második rész. Elméleti vizsgálatok

10. A NYERESÉGÉRDEKELTSÉG EGYES GAZDASÁGI HATÁSAI A SZOCIALISTA VÁL-LALATOKRA – MATEMATIKAI ELEMZÉS (*Kornai–Lipták* [1962]) • Néhány oldallal korábban beszámoltam arról, hogy 1956–1957 traumája után hogyan fordultam el a Kádár-kormány és az újjászerveződő kommunista párt által sebtében felmelegített reformvitától, amelyről hamarosan kiderült, hogy nem is gondolták komolyan, és majdnem egy évtizeden át hibernált állapotban maradt. Kutatási témát kerestem, felhasználva a könnyűiparra vonatkozó mechanizmus kutatásaimban szerzett ismereteket és személyes kapcsolatokat. Így bukkantam rá az akkortájt bevezetett vállalati nyereség-érdekeltség problémáira. Ez volt az az időszak, amikor éjt nappallá téve olvastam, tanultam a nyugati egyetemi közgazdász hallgatók tananyagait, benne a profitmaximalizáló vállalat modelljeit. Kirajzolódott bennem egy modell vázlat, amely a magyar ösztönzési rendszert képezte volna le, de hiányos matematikai tudásom miatt nem boldogultam a problémák megoldásával. Hálát adok a sorsnak – és Bródy Andrásnak –, hogy összehozott Lipták Tamással, az MTA Matematikai Intézete igazgatójának, az akkor már világhírű Rényi Alfrédnek a tanítványával.¹¹ Együtt kezdtük el vizsgálni a nyereségérdekeltség és az árképzés aktuális magyarországi problémáit.

Kalandos úton haladt a munkánk. Már teljesen elkészült egy kis könyvnyi magyar nyelvű tanulmány, és hozzákezdtünk volna kiadó kereséséhez, amikor Tamást letartóztatták. Nem ért bennünket váratlanul a hír, hiszen körülöttünk sorra-rendre kerültek börtönbe közös barátaink. Tamást egy „összeesküvésben” való részvétellel vádolták. Ő szerezte a gépet, amelyen az 1956-os forradalmat, a szovjet intervenciót és a Kádár-kormány első cselekményeit értékelő „ellenforradalmi” brosrát sokszorosították.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó hajlandó volt kiadni a könyvet, és a Könyvnyűipari Minisztérium is késznek mutatkozott a kiadás költségeit fedezni, de csak azzal a feltétellel, ha a börtönben ülő Lipták Tamás neve nem szerepel rajta. Rényi Alfréddal abban állapodtunk meg, hogy a szerzőt a következőképpen nevezzük meg: „Kornai János az MTA Matematikai Kutatóintézetének közreműködésével”.

Amikor Lipták kiszabadult a börtönből, azonnal hozzákezdtünk egy – a már megjelent könyvnél sokkal tömörebb – angol nyelvű folyóiratcikk megírásához. Az volt a szabály abban a korszakban, hogy magyar szerző művének külföldi publikálásához hivatalos engedély szükséges. Mivel minden magyar munkavállaló be volt tagolva a hatalmi piramisba, mindenkinek volt felettese – tőle kellett engedélyt kérni. Ha a felettes maga nem tudott dönteni, a döntés feljebbre került, míg csak valaki ki nem mondta az „igent” vagy a „nemet”. Tamással elhatároztuk, hogy nem járjuk végig ezt a kálváriát. A kész cikket borítékba tettem, és légipostán levélként feladtam az *Econometrica* szerkesztőségének. Nem túl sok idő múlva válasz érkezett: a cikket minden érdemleges változtatás nélkül elfogadták közlésre. Akkor még fogalmunk sem volt arról, hogy ez mekkora megtiszteltetés. Azóta sokszor tapasztalhatták a magyar közgazdászok, hogy

¹¹ *Lipták Tamás* személyiségéről, káprázatos tehetségéről és kettőnk együttműködéséről a halálhíre hallatán fogalmazott nekrológban (*Kornai* [1998]), valamint önéletrajzomban (*Kornai* [2005]) írok részletesebben.

az olyan rangos folyóiratok, mint az *Econometrica*, a matematikai közgazdaságtan első számú orgánuma rendkívül erőteljesen szelektálnak, a benyújtott kéziratok többségét elutasítják, s ha el is fogadják, többször átíratják a szerzővel.

Ha Lipták Tamás élne, és szellemi ereje teljében lenne, valószínűleg azt javasolná, hogy írjuk át a cikket. Talán elegánsabban lehetne elméleti szinten tárgyalni a nyereségrátában való érdekeltséget; emlékszem rá, hogy sokat küszködött ezzel annak idején. Vagy az is lehet, hogy a mai nagy teljesítményű számítógépeket igénybe véve egy jól megtervezett szimulációsorozat meggyőzőbben támasztaná alá az érvelést. Ám ha Tamás erősködné is, én ellenállnék, mert az átírás ellenkezik az életműsorozat egyik alapvető szerkesztési elvével. Autentikus formában, az eredetileg megjelent műveket kívánom a mai és a jövőendő olvasók kezébe adni.¹²

A tanulmány egyik szerény előhírnöke volt két későbbi nagy hatású témakörnek, a *megbízó-ügynök* (*principal-agent*) elméletnek,¹³ valamint a már korábban említett *mechanizmustervezés* elméletének. Indokolt a „szerény” jelző, hiszen egy szűk, konkrét kérdést tárgyalt, ellentétben a későbbi iskolák, különösen a „megbízó-ügynök” kutatási témakör szélesebb vizsgálódásaival. Szerény próbálkozásnak tekintem, hiszen a felhasznált matematikai apparátus kezdetleges volt a későbbi kutatók sokkal fejlettebb eszköztárához képest. Ám magában a *kérdésfeltevésben* van hasonlóság! Milyen legyen az ösztönzés valamilyen adott cél elérésére? Mi az alternatív ösztönzési és árképzési formulák hatása arra, akinek viselkedését befolyásolni kívánják? Hasonlóság van abban is, hogy matematikai modell segítségével próbált választ adni a kérdésre. Ebben a tekintetben, legjobb tudomásom szerint, úttörő volt (és eléggé elszigetelt maradt) a szocialista régióban.

Különös érzés mai szemmel újra kézbe venni ezt az ötven évvel ezelőtti cikket. Felrémlik előttem két fiatalember magányos alakja, valahol a keleti periférián, kezdetleges szerszámokkal a kezükben – miközben szerencsésebb nyugati kollégáik nagy csapatokban, élénk szellemű vitákban edződve, a legmodernebb eszköztárral felszerelve dolgoznak.

11. KÉTSZINTŰ TERVEZÉS (*Kornai* [1965]), 12. A KÉTSZINTŰ TERVEZÉSI MODELL ELMÉLETI ÉRTELMEZÉSÉHEZ (RÉSZLETEK A GONDOLAT EREJÉVEL CÍMŰ ÖNÉLETRAJZBÓL) (*Kornai* [2005] 154–157. és 191–195. o.) • Együtt kommentálom az 1965-ben írt tanulmányt és azokat a magyarázatokat, amelyeket e munka utólagos önértékeléseképpen negyven évvel később önéletrajzomban fogalmaztam meg.

Mielőtt a *Kétszintű tervezés* gondolatai kirajzolódtak volna, már évek óta foglalkoztam ágazati szintű tervezési modellekkel. A munka a pamutiparral kezdődött.¹⁴

¹² A cikket a III. kötet számára Szabó Judit fordította, és Simonovits András (akit egyébként az egyetem padjainak elhagyásakor Lipták Tamás ajánlott nekem munkatársként) volt a fordítást ellenőrző szaklektor. (Szabó Judit és Simonovits András feljegyzést készített az általuk végrehajtott javításokról és egyéb észrevételeikről. Ez megtalálható a honlapomon: www.kornai-janos.hu, a Kalligram-sorozat III. kötetével foglalkozó információk között.)

¹³ Rövid összefoglaló ismertetésként lásd Stiglitz [1987] cikkét a *New Palgrave*-ben.

¹⁴ Azért a pamutiparban, mert a Magyar Tudományos Akadémia intézetéből való eltávolításom után a könnyűiparban fogadtak be, és adtak nagyvonalú segítséget kutatómunkámhoz.

Kezdeményeztem egy számítást, amely lineáris programozással kívánta kiszámítani az ágazat beruházási tervét. A következő kísérleti számítást a műszálgártás szektorában végeztük, ebbe már Lipták is bekapcsolódott. A szektormodellekkel végzett munka közben merült fel bennem a gondolat: vajon nem lehetne-e ezeket egymással összekapcsolni és közös népgazdasági szintű modellt szerkeszteni?

Az akkori hazai számítógépek lassúságát és memóriájuk szűk befogadóképességét látván, rémítőnek tűnt egy átfogó modell mérete. Akkor már ismeretesek voltak úgynevezett dekompozíciós módszerek, amelyek egy nagy programozási feladatot kisebb részfeladatokká bontottak fel, és több lépésben, iteratív számítási eljárással jutottak el a nagy feladat megoldásához.¹⁵ Kézenfekvő volt a törekvés arra, hogy mi is valamilyen módon felbontsuk, „dekomponáljuk” a nagyméretű számítási feladatot.

Elgondolkoztam azon, hogy az Országos Tervhivatal (OT), ahová sokat jártam, és amelynek munkamódszerét kezdtem megismerni, sajátos „dekompozíciós” eljárást alkalmaz. Ezt „tervbontásnak” hívták. Az OT felosztotta az országos tervszámokat az ágazatok számára, az összegezést végző közgazdasági főosztály munkatársai megvitatták az ágazati főosztályokkal, majd korrigálták az eredeti felbontást. A tervszámok véglegesítéséhez sorozatos beszélgetésre, vitára, alkudozásra került sor a tervezés felső és alsó szintje között. Azt gondoltam, érdemes lenne matematikai modellben leképezni, „utánozni” a szocialista tervezés tényleges gyakorlatát. Ha már itt dolgozom, ebben a közegben, okulni kell abból, hogy a gyakorlatban maguk a tervezők hogyan állítják össze a tervet.

Eljutottam a kétszintű modellt körvonalazó első vázlatokig, arra azonban nem futotta a matematikai tudásomból, hogy kidolgozzam az algoritmust, amelynek keretében a tervezés felső és alsó szintje közötti egyeztetés és ismételt korrekció végbemegy. Itt lépett be a modellszerkesztés folyamatába Tamás, aki sok hónapos fejtörés és az irodalomban való böngészés után rábukkant a céljainkra felhasználható algoritmusra. Talán nem túlzás, ha azt állítom: zseniális volt Tamás ötlete, a kétszintű lineáris programozási modell átfogalmazása *játékelméleti* modellé.¹⁶ Ebben a sajtóságos játékban az egyik játékos a központ, a másik játékos a szektorok együttese. Olyan játékszabályt kell felállítani, hogy a lépések sorozata az optimális megoldás felé konvergáljon.

Az elmondottakból kiderül: *nem* a szocializmusról és kapitalizmusról, centralizációról és decentralizációról folyó nemzetközi elméleti viták vezettek el bennünket ahhoz az építményhez, amelyet a tanulmány felrajzol. *Nem* Lange és Hayek, *nem* Arrow és Hurwicz munkássága járt a fejünkben, amikor a modellen dolgoztunk.¹⁷

¹⁵ Annak idején a Dantzig–Wolfe-féle algoritmus volt közülük a legismertebb.

¹⁶ A játékelmélet alkalmazása közgazdasági problémák vizsgálatára hullámokban ment végbe. Neumann és Morgenstern klasszikus művét mindjárt első, 1944. évi megjelenése után lelkesen üdvözölte sok közgazdász, ám utána évekre elapadt az érdeklődés. John F. Nash nagyszerű hozzájárulása, a Nash-egyensúly fogalma és annak sokféle későbbi finomítása új lendületet adott a játékelméleti apparátust használó közgazdasági kutatásoknak (*Nash* [1951]). A *Kétszintű tervezés* figyelmet érdemel többek között azért is, mert Lipták hozzájárulása a Nash utáni „új hullám” kezdetén tűnt fel, és e korszak első jelentős művei közé sorolható.

¹⁷ Más kérdés, hogy akkor már kezdtem megismerkedni ezzel az irodalommal – de azt az agyam egy másik rekeszében tároltam és dolgoztam fel.

Jól értelmezhető számszerű eredmények előállítására alkalmas népgazdasági tervezési modellt akartunk szerkeszteni gyakorlati felhasználás céljaira.

Másokkal is előfordult a tudomány történetében, hogy miközben megszállottként meg akarják oldani *A* problémát, munka közben, szinte nem várt melléktermékként felbukkan a *B* probléma megoldása. Hatékony numerikus eljárást kerestünk nagyméretű (abban az időben nagy számító) lineáris programozási feladat megoldására¹⁸ – és eközben megszerkesztettük a központi tervezés elméleti modelljét. Ezt akkor kezdtem el megérteni, amikor az angliai Cambridge-ben 1965-ben személyesen megismerkedtem a „nagy rendszereket” összehasonlító elméleti téma vezéralakjaival, Tjalling Koopmanssal, Leonid Hurwiczcgal, Edmond Malinvaud-val, majd később Kaliforniában Kenneth Arrow-val.¹⁹ Ők igazi intellektuális izgatottsággal érdeklődtek a *Kétszintű* modell iránt. Nem az érdekelte őket, hogy a számítás gyors-e vagy lassú, hanem az, hogy a modellben megjelenik az Országos Tervhivatal, az a központ, amely felülről mennyiségi outputfeladatokat és mennyiségi inputkvótákat ír elő az alsó szint számára, és azoktól gazdaságossági visszajelentést kér. Érdekes! – mondták –, hiszen ez pont a fordítottja annak, mint ami *Malinvaud* [1967] algoritmus szerint történik! Amaz ugyanis egy Lange-féle piaci szocializmus idealizált mása, ahol a központ egyensúlyi árakat szab meg, és az alsó szint az adott árak mellett profitot maximalizál.

A *Kétszintű tervezés* algoritmus (és hozzátehetem: a matematikai tervezés többi próbálkozása) nem tudta leküzdeni a szocialista gazdaság súlyos bajait. A rendszer hosszú agóniájának évtizedeiben mellékvágányra tolták a matematikai tervezés kísérletező kutatóit. Ellenben a *Kétszintű tervezés* – mint egy elméleti rendszer modellje – ma is segíthet a rendszerek és koordinációs mechanizmusok tulajdonságait elemző elméleti kutatóknak és tanároknak az összehasonlításokban. Éppen mert „tisztá”, végtelenen absztrakt modellje a mennyiségi szabályozást alkalmazó központosított tervezésnek, szemléletesen állítható szembe az alternatív modellekkel, a teljesen decentralizált gazdaság *Arrow-Hurwicz* [1960] modelljével vagy a piaci szocializmus félig centralizált, félig piaci Lange-Malinvaud-féle modellel (*Malinvaud* [1967]).

Itt most főképpen a tanulmány keletkezéséről akartam néhány információt közölni, továbbá röviden jelezni, hol látom mai fejjel e munka helyét a közgazdaságtudomány eszmetörténetében. Az önéletrajzból átvett két részletben részletesebben fejtem ki a rendszerek összehasonlításával kapcsolatos mondanivalómat (*Kornai* [2005] 154–157. és 191–195. o.).

13. SZABÁLYOZÁS ÁRJELZÉSEK NÉLKÜL (*Kornai-Martos*, szerk. [1981]). A KUTATÁS ELMÉLETI HÁTTERE (17–50. o.), 14. VEGETATÍV SZABÁLYOZÁS. AZ ELSŐ LÉPÉS (51–72. o.), 15. NORMA SZERINTI SZABÁLYOZÁS (103–115. o.), 16. NORMÁL PÁLYÁRÓL

¹⁸ Be kell vallanom, hogy ezt a célt nem értük el: a Kornai-Lipták-algoritmus az akkori számítástechnikai adottságok mellett túl lassúnak bizonyult.

¹⁹ Arrow kötetbe gyűjtötte az *Econometrica*-ban a folyóirat első megjelenésének éve, 1933 és 1965 közötti időszakban megjelent legfontosabb húsz cikket (*Arrow* [1971]). Ezek közé felvette a *Kétszintű tervezést*.

VEZÉRELT KÉSZLETJELZÉSES MODELL (205–224. o.), 17. RENDELÉS-JELZÉSES SZABÁLYOZÁS (243–253. o.), 18. A SZABÁLYOZÁS ÁRJELZÉSEK NÉLKÜL CÍMŰ KÖNYV IRODALOMJEGYZÉKE (291–294. o.) • A soron következő hat írást együttesen tárgyalom. Valamennyit az 1981-ben megjelent *Szabályozás árjelzések nélkül* című kötetből vettem át, amelyet Martos Bélával együtt szerkesztettünk. Sajnos terjedelmi korlátok nem engedik meg, hogy a kötetet teljes egészében újra megjelentessük, de azt remélem, hogy a kiválasztott szemelvények ízelítőt adnak a kutatás fő vonásairól.

A kutatási programot, amely a kötet írásait megalapozta, elsősorban korábbi elméleti munkásságom inspirálta. 1970-ben jelent meg *Anti-equilibrium* című könyvem, amelyben – noha egyes fogalmak definíciójához használtam matematikai formulákat – alapjában véve verbálisan adtam elő mondanivalómat.²⁰ „Vegetatív működés”, a „nem ár jellegű információ” szerepe, készletjelzéseken alapuló szabályozás – csupa olyan gondolat és kifejezés, amely már az *Anti-equilibriumban* megjelent, és amellyel a III. kötet 13–18. fejezeteiben (Kornai–Martos, szerk. [1981]) sokszor találkozunk majd az olvasó. Szerettem volna, ha ezek közül a gondolatok közül minél többet sikerül lefordítani a matematikai modellek nyelvére. Szerencsémre Martos Bélában kiváló társra találtam, aki mélyen beleélte magát az *Anti-equilibrium* gondolatvilágába. Nagy matematikai és közgazdasági műveltsége, megalkuvást nem ismerő intellektuális szigorúsága és végtelen precizitása tükröződik nemcsak azokban a tanulmányokban, amelyeket szerzőként vagy társszerzőként jegyzett, hanem kötetünk valamennyi írásában. Valóságos csoportmunka folyt, elsősorban Simonovits András aktív részvételével. A kötethez a két szerkesztőn és Simonovitson kívül Bródy András, Dancs István, Hunyadi László, Kapitány Zsuzsa és Sivák József járult hozzá írásaival.

A kutatási program másik inspiráló forrása a szocialista renddel elégedetlen értelmiségiek diskurzusa volt. Gyakran hangzott el a dühös kifakadás: hiszen ez a rendszer működésképtelen! Igen ám, de ez az állítólag működésképtelen rendszer évtizedeken át mégis csak működött! A közbeszédben szokásos laza fogalmazásokon túllépve tisztáznunk kellett, hogy tulajdonképpen mit is nevezünk „működőképességnek”.

Íhletést kaptunk – és ezt elsősorban Martos Béláról kell elmondanom – a matematika egy akkortájt fellendülő ágától, a modern szabályozáselmélettől (*control theory*). E fontos diszciplínát főképpen műszaki problémák matematikai vizsgálatára alkalmazták; kínálkozott az a lehetőség, hogy a gazdaságban végbemenő szabályozási folyamatok modellezésére is felhasználják.

A teljesség igénye nélkül kiemelek néhányat a Szabályozás árjelzések nélkül III. kötet 13–18. fejezeteinek gondolatai közül.

a) Az emberi organizmus idegrendszerének kutatói megkülönböztetik a *vegetatív* és a *magasabb rendű szabályozást*. Az előbbi az olyasféle automatikus működéseket vezérli, mint a légzés vagy a vérkeringés. Az utóbbi vezérli a bonyolultabb akciókat, amelyeket végig kell gondolni a cselekvés előtt. Az *Anti-equilibrium* átvette az élő organizmusok tudományaitól ezt a megkülönböztetést, és alkalmazta a gazdaság szabályozására (Kornai–Martos szerk. [1981] 201–212. o.). A gazdaság vegetatív szabályozását többek között az jellemzi, hogy a gyakran ismétlődő, egyszerű cselekményeket

²⁰ A Kalligram-sorozat keretében újra megjelentetjük az *Anti-equilibriumot*.

vezérli (például egy vállalat szabályos időközökben feladott anyag-utánpótlási megrendeléseit). A vegetatív működtetés szinte „magától”, speciális ösztönzések nélkül megy végbe, elegendő késztetést ad hozzá a szervezet túlélésére irányuló szándék. A szervezet apparátusa gyors, rutinszerű döntéseket hoz, amelyeket nem előz meg körültekintő, nagyszámú választási lehetőséget mérlegelő kalkuláció.²¹

Martos Bélával együtt sikerült megszerkesztenünk egy dinamikus matematikai modellt, amely jól tükrözi a vegetatív szabályozás működésének alapelveit. Eredményeinket egy cikkben foglaltuk össze, amelyet az *Econometrica* című folyóirat közölt 1973-ban. Ezt a cikket illesztettük bele a Kornai–Martos-kötet egységes fogalmi és jelölési rendszerébe; itt most az átszerkesztett változatot publikáljuk újra.

b) Ha egy közgazdászt álmából felébresztenek, és felszólítják: mondja el modellszerűen, hogyan születik egy döntés, akkor az első kép, amely eléje villan, a következő. A döntéshozó maximalizálja saját hasznossági függvényét, adott korlátozó feltételek mellett. A III. kötet 15. fejezete egy másik képet rajzol fel (*Kornai–Martos*, szerk. [1981] 103–115. o.).

A megszokás, a rutin, a tradíció, a korábbi gyakorlat rendszeres ismétlődése, a társadalom elvárásai és más tényezők alakítják ki bizonyos viselkedési változók *normális* értékeit. A szóban forgó viselkedési változónak a társadalmi gyakorlat által megmeregített átlagát neveztem írásaimban *normának*. A döntéshozóból reakciót vált ki, ha a változó tényleges értéke eltér a normától. Például egy bolt vezetője és árubeszerezője hozzászólt egy bizonyos normál árukészlethez. Ha a készlet leapadt a normális szint alá, akkor rendelést ad fel. Persze sokféle konkrét utánrendelési szabály létezik: azonnali vagy késleltetett reakció, folytonos vagy diszkrét, nagyobb adagokban végrehajtott alkalmazkodás stb. Ami közös ezekben az alkalmazkodási szabályokban, az a cselekvésre jelt adó impulzus: a normálistól való eltérés.

Aligha vonható kétségbe, hogy ez a modell valami lényegest ábrázol az egyének, közösségek, szervezetek viselkedési szabályosságaiából. Figyelmet érdemel, hogy mellőzi az „optimális” fogalmát, és arra koncentrál: mi a „normális”. Ha valamely szervezet valóságos gyakorlata mindig csak a megszokottat ismétli, bizonyára nem lesz nagyon hatékony. Nem alkalmas újításra, hiszen az újítás éppen a megszokottól való eltérést igényli. De azért képes úgy-ahogy működni.²² A társadalom százféle módon kényszeríti rá az embereket arra, hogy betörjenek a napi rutinba, „ne lógnak ki a sorból”, viselkedjenek „normálisan”.

Nem rokonszenv vagy önigazolási szándék szólalt meg bennem, amikor a norma szerinti szabályozás gondolatával előhozakodtam. Magamat az élet sokféle síkján inkább a normaszegők, a lázongók, a sorból kilógók, az újítani akarók közé sorolom. Azt akartam józanul számba venni, hogy a társadalmi folyamatok tetemes részét a norma szerinti szabályozás vezeti.

²¹ A „vegetatív” elhatárolása a „magasabb rendű” szabályozástól mutat némi rokonságot azzal az osztályozással, amit Daniel Kahneman alkalmaz, amikor megkülönbözteti a „gyors” és a „lassú” gondolkodási folyamatokat (*Kahneman* [2011]). A két elmélet közötti átfedések és eltérések bemutatása hosszabb kifejtést igényelne.

²² Az *Anti-equilibriumban* a vegetatív szabályozással foglalkozó fejezet elején az ismert pesti szállóigét idéztem: „Úgy még sohasem volt, hogy valahogy ne lett volna.”

c) Már az előző fejtegetésben szemléltető példaként említettem a készletjelzések szerinti szabályozást. Ennek ikerpárja a rendeléssel szerinti szabályozás. Simonovits Andrással együtt dolgoztuk ki ennek a kétféle szabályozásnak a modelljeit (lásd a Normál pályáról vezérelt készletjelzéses modell és Rendelés-jelzéses szabályozás című írásokat). E modellek leegyszerűsített formában olyan szabályozási mechanizmusokat mutatnak be, amelyek léteznek a termelés és a kereskedelem tényleges gyakorlatában, működésük tapasztalat útján megfigyelhető. Igazolni tudtuk, hogy az így szabályozott gazdaság működőképes, sőt még növekedni is tud.

Ezzel a gondolatmenettel nem az volt a célunk, hogy az árjelzéseket feldolgozó, racionális költség–haszon–számításokra ösztönző piaci mechanizmus tekintélyét aláássuk, vagy azt a hamis illúziót keltsük, hogy árjelzésekre nincs is szükség, a gazdaság megvan nélkülük is. Igen, képes működni kizárólag nem ár jellegű jelzések alapján – de képtelen rátalálni az erőforrások kombinációjának javítási módozataira. Elmarad az innováció erős ösztönzése, hiszen az ármechanizmus jó ideig magasabb árat és ezzel együtt több hasznot biztosítana az újítók számára.

d) Keynes nevéhez kapcsolható annak felismerése, milyen döntő szerepe van a mennyiségi alkalmazkodásnak *makroökonómiai* síkon. Találkoztam olyan elmélet-történeti állásponttal, amely ezt tekinti Keynes fő hozzájárulásának a gazdaság működésének megértéséhez. A *Kornai–Martos* [1980] kötet és az abból itt közölt szemelvények kísérletet tesznek arra, hogy *mikroökonómiai* síkon is bemutassák és matematikai modellekkel is ábrázolják a mennyiségi alkalmazkodás fontos szerepét. A kapitalista gazdaság fluktuációjában fontos szerepet játszanak a készletek, a kapacitáskihasználás és a rendelésállomány változásairól hírt adó információk, amelyek nagy befolyást gyakorolnak a kínálat és a kereslet alakulására.

Más elmélet-történeti keretbe is érdemes beleágyoznunk a 13–18. fejezetek gondolati struktúráját. Walras, majd nyomában Arrow, Debreu és Hurwicz egy *decentralizált* gazdaság elméleti modelljét mutatták be, amely működőképes, és amely árjelzésekre és mennyiségi jelzésekre (a túlkereslet és a túlkínálat mennyiségi jelzéseire) reagálva alakítja ki a termelés és fogyasztás egyensúlyát. Igazolható, hogy ez az egyensúlyi állapot (a kompetitív egyensúly) más kedvező vonásokkal is rendelkezik, nevezetesen azzal, hogy hatékony (Pareto-optimális). Ehhez most hozzátehetjük: a Kornai–Martos–Simonovits-tanulmányok ugyancsak egy *decentralizált* gazdaság elméleti modelljét mutatják be. Ez is működőképes, ám ez árjelzések nélkül, kizárólag mennyiségi jelzések alapján alakítja ki a termelés és fogyasztás egyensúlyát. Erre képes, de többre nem. Semmi sem garantálja e modell világán belül a hatékonyságot, a Pareto-optimalitást. A két extrém modell éles szembeállítása az árjelzéseket is alkalmazó decentralizált piaci mechanizmus fölényére utal.

Persze itt az absztrakció magas fokát alkalmazó „tiszta” elméleti modelleket állítunk egymással szembe. A tárgyilagos, kiegyensúlyozott rendszer-összehasonlításnak számos további kritériumot kell mérlegelnie. Ám a közgazdasági szakma megszokta, hogy az élesen megfogalmazott állításokat matematikai modellek segítségével ellenőrizze. Erre a célra használhatónak látszik a decentralizált gazdaság kétféle „tiszta” esetének szembesítése. Nem állja meg a helyét az a felületes vád, hogy egy rendszer, amely kiküszöböli a piaci mechanizmust és vele az árjelzéseket, nem

„működőképes”. Jól-rosszul, de működik. Csakhogy sok súlyos baj van vele, többek között az (és ez a „tisza” modellek szembeállításából is kiderül), hogy nem képes hatékonyan kombinálni az erőforrásokat, és nem ösztönöz innovációra.

19. BÜROKRATIKUS ÉS PIACI KOORDINÁCIÓ (Kornai [1983]) • Ez a tanulmány, amelyet akadémiai székfoglalóként adtam elő, sok évvel megelőzte A szocialista rendszer című könyvemet (Kornai [1993]). E könyv 6. fejezete a koordinációs mechanizmusokról szól. Sok az átfedés a két anyag között. A későbbi változat érettebb és kidolgozottabb. Tárgyal olyan koordinációs mechanizmusokat is, amelyekkel az 1983-as korábbi tanulmányban még nem foglalkozott: az önkormányzati koordinációt és a családi koordinációt. Mindkettő fontos szerepet játszik a valóságos társadalmi koordinációban; ebben a tekintetben tehát gazdagabb az 1993. évi változat. Viszont kimaradt egy másik koordinációs mechanizmus, amelyet a III. kötetben olvasható korábbi változatban „agresszív koordinációnak” neveztem el. Kár, hogy ez kimaradt az összefoglaló könyvemből, utólag nem is tudom megmagyarázni önmagamnak, miért hagytam ki, holott a koordináció igen fontos formájáról van szó.²³

Ahol a „civilizált” mechanizmusok nem képesek ellátni az emberek tevékenységeinek koordinálását, ott helyükbe az anarchia különböző formái lépnek, és ezen belül a legnagyobb hangúak, a legerőszakosabbak, a legkíméletlenebbek kezdenek diktálni. Például sorban állók békés oszlopa megbomlik, verekedés tör ki, és valaki, kéretlenül, elkezd „rendet tenni”. Egy zsúfolt helyiségben tűz üt ki, mindenki menekülni próbál, de kialakul valamiféle „rend”: a legügyesebbek és legerőszakosabbak verekszik magukat mások elé a kijárat irányába. E koordinációs mechanizmus egyik jellegzetessége, hogy bár a parancsolgatás, a durva kényszer spontán megjelenik, de még nem intézményesült. A történelem nem is egy példát szolgáltat arra, hogy egy idő után megjelennek és megszilárdulnak a parancsuralom intézményei, jogszabályokban kodifikálják a „fent” lévők hatalmát. Kialakul (esetleg szélsőséges, totalitáriánus alakban) a bürokratikus koordináció túlsúlya.

Az 1983-as tanulmány vitatkozik korabeli nézetekkel; a polemikus részben található az olvasó ma is időszerű gondolatokat. Újraolvasva a bürokrácia *önkieteljesítési hajlamáról* szóló fejtegetéseket, mai jelenségekre ismertem rá. Ha egy jogszabály vagy állami intézkedés olyan hézagot hagy, amelyet a maguk javára kihasználhatnak az alárendeltek, és ez nem tetszik a hierarchiában felettük lévőknek, akkor újabb és újabb jogszabályokkal, állami intézkedésekkel tömik be a hézagot. A rendszer bürokratikus elemei önmagukat szaporítják. Hatalmukat kiterjesztik korábban nem szabályozott területekre. Sok olyan tisztségviselő, döntési pozícióban lévő ember van, akinek nem is érdeke a bürokrácia felszámolása, mert akkor gyengülne a hatalma.

A tanulmányban szóba kerül egy fontos probléma: mennyire képes az etikai koordináció helyettesíteni a bürokratikus és a piaci koordinációt? Ez a kérdés újra és újra

²³ Az agresszív koordinációval figyelemre méltó irodalom foglalkozik. Kiemelem Vahabi [2004] munkásságát. Írásaiban a „destruktív koordináció” mechanizmusát elemzi, ami nem azonos azzal, de részben átfedi azt, amit én „agresszív koordinációnak” neveztem el.

napirendre kerül, amikor sokan csalódnak – előbb a szocializmusban, később a kapitalizmusban –, és olyan rendszerről ábrándoznak, amelyben nem diktál többé sem a hatalmi erőszak, sem a pénz. Sohasem próbáltam eljátszani az erkölcsi prédikátor szerepét. Örülnék persze annak, ha mindenki rendesebben viselkedne embertársaival szemben – de a társadalmi folyamatok elemzőjeként az a dolgom, hogy józanul bemérjem az etikai koordináció lehetőségeinek határait. Tapasztalati úton ellenőrizhető megfigyelés – hangsúlyozza ez a dolgozat –, hogy az etikai koordináció nem játszik uralkodó szerepet egyetlen modern társadalmi rendszerben sem.

20. A TULAJDONFORMÁK ÉS A KOORDINÁCIÓS MECHANIZMUSOK AFFINITÁSA (Kornai [1990]) • Ez a tanulmány visszatért ahhoz a problémához, amelyet először A szocialista rendszer című könyv és a III. kötet 4. fejezeteként újraközölt Hatékonyság és szocialista erkölcs című tanulmányom tárgyalt: vajon tetszés szerinti arányokban kombinálhatók-e az alternatív tulajdonformák és koordinációs mechanizmusok? A válasz tagadó. Affinitás van az állami tulajdonforma és a bürokratikus koordináció között. És hasonlóképpen, affinitás van a magántulajdon és a piaci koordináció között. Ezek erős kapcsolódások, miközben a „keresztbe kapcsolás” (állami tulajdon + piac vagy magántulajdon + állami bürokrácia) óhatatlanul gyenge és törékeny marad. Az eddigi történelmi tapasztalat erőtlenné mutatta a „harmadik formák” kapcsolódásait is (például a szövetkezeti tulajdon és az etikai vagy öngazgatási koordináció összekapcsolását).

A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok affinitása című írás érinti a „piaci szocializmus” problémáit; ezt követően a Még egyszer a piaci szocializmusról (21. fejezet) erre a témára összpontosítja a figyelmet.

21. MÉG EGYSZER A PIACI SZOCIALIZMUSRÓL (Kornai [1992]) • A „piaci szocializmus” kifejezés már többször előfordult e bevezető más tanulmányokhoz fűzött kommentárjaiban. Az újraközölt tanulmány az összefoglalás igényével íródott. Hosszú múltra tekinthet vissza az az elképzelés, amely egyesítené a szocializmus szép és emberséges eszméit és azokat az intézményeket, amelyek ezeket az eszméket a piac hatékonyságával valósítják meg a gyakorlatban. A piaci szocializmus gondolata a 20. század kezdetén elméleti közgazdászok elvont fejtegetéseiben bukkant fel. A közgazdászakma figyelmének előterébe került, amikor Oscar Lange és Friedrich A. Hayek nevezetes vitája folyt a témáról. Ezt a vitát közmegegyezéssel „kanonizálta” a szakma; illendő ismertetni az egyetemi hallgatóval, amikor az általános egyensúlyelméletet tanítják, vagy amikor a kapitalizmustól eltérő rendszerek kerülnek szóba.

A Lange–Hayek-vita óta sok minden történt. Akkor még csak az első, nem igazán megbízható tudósításokból ismerte a Nyugat a Szovjetunió gazdaságának működését. A század végéhez közeledve azonban már rengeteg tapasztalat és megbízható megfigyelés állt rendelkezésre. A vita új hullámokat vert, s ebben a szocialista rendszer határain belül élő közgazdászok váltak hangadóvá. Ideje volt „újra meglátogatni” a régi vitaterepet, és a régi érveket és ellenérveket újakkal kiegészíteni.²⁴

²⁴ Az eredetileg angol nyelven elmondott előadás címe erre utalt: „*market socialism revisited*”.

Recsegett-ropogott a szocialista rendszer. Kiderült, hogy azok a kísérletek, amelyek a piaci szocializmus eszméjét (vagy az eredeti eszme valamilyen módosított változatát) a gyakorlatba akarták átültetni, *nem váltak be*. Úgy éreztem: eljött az idő, hogy ezt egyenes beszédben kimondjuk.

Tanulmányom nemcsak azzal próbált tovább lépni a „piaci szocializmus” 1930-as évekbeli állapotán, hogy feldolgozza a gazdasági reformok félig sikeres, félig kudarcos tapasztalatait, hanem azzal is, hogy kitágítja az elemzés körét. Lange és Hayek főként a gazdasági intézmények viselkedéséről, a gazdasági szereplők által felhasznált információkról, az őket motiváló ösztönzőkről vitatkoztak. Ám a probléma nem tisztázható kielégítően a politikai struktúra, a hatalmi viszonyok megértése nélkül.

Az 1990-es évek elején azt hittem, hogy eljött a piaci szocializmus eszméjének vége. Amit még el kellett mondani, az elmondtatott, a későbbiekben erre már nem kell több szót vesztegetni. Tévedtem. A gondolat újra és újra feltámad; tartalmilag újraéled, legfeljebb a szótárt, amelyet megfogalmazásához használnak, új szavakkal egészítik ki. A nemzet nevében kell az erős államnak újra számottevő állami szektort létrehoznia. Hadd működjön a piac, de az állam tartsa kemény kézzel kordában, figyelje árgus szemekkel, működésébe lépten-nyomon avatkozzék be, ha nem viselkedik rendesen, a bürokrácia szája íze szerint!

Ha az olvasó kézbe veszi ezt a cikket, ne csak egy lezárt gazdaságtörténeti-eszmetörténeti korszak dokumentumát lássa meg benne, hanem vegye észre a szövegben a ma is időszerű figyelmeztetéseket!

22. PIACI SZOCIALIZMUS? SZOCIALISTA PIACGAZDASÁG? (Kornai [2007]) • Az előzőkben tárgyalt cikk címében pont volt a „piaci szocializmus” szavak után. Mintha pontot lehetne tenni a történet befejeztével. Itt most kérdőjel következik ugyanezen szavak után. Hát nincs vége?

Nincs vége. A tanulmányt 2005-ben egy Hongkongban tartott nemzetközi konferencián adtam elő, kínai és vietnami közgazdászok jelenlétében. Ők jól értették, miről beszélek. E két ország hivatalos ideológiája és propagandája ma is, akárcsak évtizedekkel korábban, szocializmusnak nevezi a náluk uralkodó rendszert.

Előadásom szerény célt tűzött ki: fogalmakat kívánt tisztázni. Nem a saját fogalmi rendszeremet akartam másra erőltetni, hanem elmondtam: melyek e két fogalom – *piac* és *szocializmus* – leginkább elterjedt értelmezései.

Máig is hatnak rám azok a mondatok, amelyeket Neumann Jánostól olvastam: „Ami különösen nehéznek tűnik a közgazdaságtanban, az a kategóriák definiálása... Az egzaktuság hiánya mindig a fogalmi területről ered...” A III. kötet, de a megelőző és az ez után következő kötetek is, tele vannak és lesznek fogalomtisztázó kísérletekkel; sokszor érzem azt, hogy Don Quijotéként vívom a magam szélmalomharcát a fogalmi zavarosság ellen. Előadásom hatására bizonyára nem változtatták meg Kínában és Vietnamban a hivatalos propaganda szóhasználatát. Az akadémiai kollégák közül is a legtöbben ragaszkodnak a saját szótárukhoz, azon nehezebben változtatnak, mint a szavakkal kifejezett gondolati tartalom.

Mégis folytatom – sok még a szélmalom körülöttem.

Hivatkozások

- ABOLAFIA, M. Y. [2012]: The Cultural Dynamics of Markets. International scientific conference “Economic culture of modern capitalism”. Szentpétervár, 2012. június 29–30. http://195.19.233.13:8060/smolny/events-en/2012/news_12_06_29txt/news_12_06_29 Abolafia.
- ARROW, K. J. (szerk.) [1971]: Selected Readings in Economic Theory from Econometrica. MIT Press, Cambridge MA.
- ARROW, K. J.–HURWICZ, L. [1960]: Decentralization and computation in resource allocation. Megjelent: *Pfouts, R.* (szerk.): Essays in Economics and Econometrics. University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC.
- BLINDER, A. S.–CANETTI, E. R.–LEBOW, D. E.–RUDD, J. B. [1998]: Asking about Prices: A New Approach in Understanding Price Stickiness. Russel Sage Foundation, New York.
- ERDŐS PÉTER [1956]: A tervgazdálkodás néhány elméleti kérdéséről. *Közgazdasági Szemle*, 3. évf. 6. sz. 676–694. o.
- F. LISKA TIBOR [2011]: A Liska-modell feltételei. *Köz-gazdaság*, 6. évf. 1. sz. <http://www.liska.hu/fliska/feltetelek.htm>.
- KAHNEMAN, D. [2011]: Thinking, Fast and Slow. Farrar, Strauss and Giroux, New York.
- KORNAI JÁNOS [1957]: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 1957. Második kiadás: uo., 1990.
- KORNAI JÁNOS [1970]: Anti-equilibrium. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1980]: Hatékonyság és szocialista erkölcs. *Valóság*, 23. évf. 5. sz. 13–21. o. Újra-közölve: *Böröczfy Ferenc* (szerk.): A magyar gazdaságirányításról, II. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983, 289–307. o.
- KORNAI JÁNOS [1982a]: A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. *Gazdaság*, 16. évf. 3. sz. 5–35. o. Újra-közölve: *Hoch Róbert–Major Iván* (szerk.): Megjegyzések a magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéhez és kilátásaihoz címmel megjelent: Tanulmányok gazdaságunk helyzetéről és fejlődésünk problémáiról. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 1984, 33–77. o.
- KORNAI JÁNOS [1982b]: Játékszabályok és társadalmi realitások. Észrevételek Liska Tibor vállalkozáskonceptiójához. *Figyelő*, 26. évf. 9. sz. Újra-közölve: *Síklaky István* (szerk.): Konceptió és kritika: Vita Liska Tibor „szocialista vállalkozási szektor” javaslatáról. Magvető, Budapest, 1985, 311–322. o.
- KORNAI JÁNOS [1983]: Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, 30. évf. 9. sz. 1025–1038. o. Újra-közölve: *Tolnai Márton* (szerk.): Értekezések, emlékezések című sorozatban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- KORNAI JÁNOS [1987]: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság. *Gazdaság*, I. rész: 21. évf. 2. sz. 5–46. o., II. rész: 21. évf. 3. sz. 5–40. o.
- KORNAI JÁNOS [1988]: Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja. *Valóság*, 36. évf. 5. sz. 1–24. o. Újra-közölve: *Látóhatár*, 1988. augusztus, 126–173. o.
- KORNAI JÁNOS [1990]: A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok affinitása. *Valóság*, 33. évf. 1. sz. 1–15. o.
- KORNAI JÁNOS [1992]: A piaci szocializmusról. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 9. sz. 773–796. o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. HVG Kiadói Rt., Budapest. Második kiadás: Kornai János válogatott művei, II. kötet. Kalligram Kiadó, Pozsony–Budapest, 2012.
- KORNAI JÁNOS [1998]: Lipták Tamás halálára. *Közgazdasági Szemle*, 45. évf. 7–8. sz. 771–772. o.

- KORNAI JÁNOS [2005]: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz. Osiris, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2007]: Piaci szocializmus? Szocialista piacgazdaság? Megjelent: *Kornai János: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 50–61. o.
- KORNAI JÁNOS [2012]: Központosítás és kapitalista piacgazdaság. Népszabadság, Hétvége, január 28. 1. o. és 6–9. o.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1962]: A Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms. *Econometrica*, Vol. 30. No. 1. 140–161. o. (A III. kötet 10. fejezete, fordította: *Szabó Judit*.)
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1965]: Two-Level Planning. *Econometrica*, Vol. 33. No. 1. 141–169. o. (A III. kötet 11. fejezete, fordította: *Hidi János*.)
- KORNAI JÁNOS–MARTOS BÉLA (szerk.) [1981]: Szabályozás árjelzések nélkül. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS–SIMONOVITS ANDRÁS [1981a]: Normál pályáról vezérelt készletjelzéses modell. Megjelent: *Kornai–Martos (szerk.) [1981]* 205–224. o.
- KORNAI JÁNOS–SIMONOVITS ANDRÁS [1981b]: Rendelés-jelzéses szabályozás. Megjelent: *Kornai–Martos (szerk.) [1981]* 243–253. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1990]: Reform Economics: The Classification Gap. *Daedalus*, Winter, Vol. 119. No. 1. 215–248. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [2002]: Vissza a fősodorba? – A magyar közgazdasági gondolkodás nyugatosodásáról. Megjelent: *Kovács János Mátyás (szerk.): A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon, 2000–Sík* Kiadó, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [2011]: A termék- és szolgáltatáspiacok átalakulása 1989 után. KTI Könyvek, 15. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- MALINVAUD, E. [1967]: Decentralized procedures for planning. Megjelent: *Malindvaud, E.–Bacharach, M. O. L. (szerk.): Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning*. Macmillan–St Martin's Press, London–New York.
- MASKIN, E. S. [2007]: Mechanism Design: How to Implement Social Goals. www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/2007/maskin-lecture.html.
- NASH, J. [1951]: Non-Cooperative Games. *The Annals of Mathematics*, Second Series, Vol. 54. No. 2. 286–295. o.
- NEUMANN, J. VON–MORGENSTERN, O. [1944]: *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton University Press, Princeton.
- STIGLITZ, J. E. [1987]: Principal and agent. *The New Palgrave: A Dictionary in Economics*, III. Palgrave Macmillan, New York, 966–971. o.
- SZAMUELY LÁSZLÓ–CSABA LÁSZLÓ [1998]: Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest.
- VAHABI, M. [2004]: *The Political Economy of Destructive Power*. Edward Elgar, Cheltenham, Egyesült Királyság.

Függelék

A III. kötet tartalomjegyzéke

Bevezetés a III. kötethez

Első rész. Magyar tapasztalatok

1. A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján
2. A gazdasági vezetés túlzott központosítása – Előszó a második kiadáshoz
3. A gazdasági vezetés túlzott központosítása – Adalékok a könyv történetéhez és utóéletéhez
4. Hatékonyság és szocialista erkölcs
5. A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól
6. A magyar reformfolyamat. Víziók, remények és a valóság
7. Játékszabályok és társadalmi realitások. Észrevételek Liska Tibor vállalkozáskonceptiójához
8. Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja.
9. Központosítás és kapitalista piacgazdaság

Második rész. Elméleti vizsgálatok

10. A nyereségérdekeltség egyes gazdasági hatásai a szocialista vállalatokra – matematikai elemzés (Társszerző: *Lipták Tamás*)
11. Kétszintű tervezés (Társszerző: *Lipták Tamás*)
12. A kétszintű tervezési modell elméleti értelmezéséhez (Részletek A gondolat erejével című önéletrajzból)
13. A kutatás elméleti háttere. A Szabályozás árjelzések nélkül című kötet bevezető tanulmánya (Társszerző: *Martos Béla*)
14. Vegetatív szabályozás. Az első lépés (Társszerző: *Martos Béla*)
15. Norma szerinti szabályozás
16. Normál pályáról vezérelt készletjelzéses modell (Társszerző: *Simonovits András*)
17. Rendelés-jelzéses szabályozás (Társszerző: *Simonovits András*)
18. A Szabályozás árjelzések nélkül című könyv irodalomjegyzéke (Társszerkesztő: *Martos Béla*)
19. Bürokratikus és piaci koordináció
20. A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok affinitása
21. Még egyszer a piaci szocializmusról
22. Piaci szocializmus? Szocialista piacgazdaság?